

Muslim Nishapuri's Confrontation with the Sermon of Ghadir: A Re-reading and Analysis

Mohammad-Ali Movahhedi*

Ayad Sari**

Abstract

Muslim al-Nishaburi (d. 261 AH), author of *al-Jāmi' al-Ṣaḥīḥ*, unlike al-Bukhari (d. 256 AH)—the other prominent Sunni compiler of a *Ṣaḥīḥ*—included an account of the Ghadir event and sermon in his collection. However, despite being placed under the “Chapter on the Virtues of ‘Alī,” his report makes no explicit reference to Imam ‘Alī. This absence has often been used as an argument against the authenticity of the sermon’s central statement, “Whoever I am his master, ‘Alī is his master,” and other well-known passages. Given the *mutawātir* nature of this phrase and the abundance of reports on the Ghadir sermon in sources both preceding and following *Ṣaḥīḥ Muslim*, scholars have long questioned why the key sections are missing and at what stage the truncation occurred. The findings of this study indicate that the omission was not made by Muslim himself or by intermediaries in the chain of transmission. Rather, Zayd ibn Arqam—the principal narrator of the Ghadir sermon—appears to have transmitted multiple versions of the event at different times and under varying circumstances, which led to the concealment of its more sensitive and central portions. Motivated by theological caution and concern over possible accusations of fabrication, textual alteration, or incompleteness, Muslim diverged from his usual method of presenting multiple related reports within a single chapter and instead selected only Zayd’s abridged version, omitting other extant narrations of the Ghadir sermon.

* Assistant Professor of Shia Studies, University of Religions and Denominations, Qom, Iran (Corresponding Author), ma.movahedi@urd.ac.ir

** Ph.D. Candidate, Shiite theology, Imamate orientation, University of Religions and Denominations, Qom, Iran, alsari.ayad@gmail.com

Date received: 23/01/2025, Date of acceptance: 22/04/2025

Keywords: Muslim al-Nishaburi, Sermon of Ghadeer, Zayd ibn Arqam, Abridgment (Taqtī'), Sahih Muslim.

Introduction

The report of Ghadir is recorded with numerous chains of transmission regarding the event of Ghadir Khumm in the most important sources of both Islamic sects. A group of prominent Sunni scholars, have accepted the consecutivity (**Tawatur**) of this Hadith. Muslim bin Hajjaj al-Nishapuri (d. 261 AH), the author of *Al-Jami' al-Sahih* commonly known as *Sahih Muslim*, unlike Bukhari (d. 256 AH)—the other major compiler of Sunni Hadith—has reported the event and the sermon of Ghadir. However, although this report is placed in the "Chapter of the Virtues of Ali bin Abi Talib" (Bab Min Fada'il Ali), the text of the sermon surprisingly contains no mention of Ali (PBUH). This significant omission has been used as a pretext by some prominent theologians like Ibn Taymiyyah to deny the main phrase of the sermon, "For whomever I am his Master, Ali is his Master" (**Man Kunt Mawlah Fa-Aliyyun Mawlah**). Given the presence of this phrase in sources preceding and succeeding *Sahih Muslim*, the question arises: why were the critical parts of this sermon not narrated in *Sahih Muslim*, and at what stage did this truncation (Taqtī') occur? This study aims to analyze the quality of Muslim's confrontation with the Ghadir news and discover the cause of this deficiency.

Materials and Methods

This research employs a historical-analytical method. It involves a detailed re-reading of the Ghadir narration in *Sahih Muslim* and compares it with other reports recorded in authoritative Sunni sources such as *Musnad Ahmad*, *Sunan Ibn Majah*, and *Al-Sunan Al-Kubra*. The study specifically focuses on the character of the narrator, Zayd bin Arqam, and analyzes his various narrations of the event across different time periods. By examining the variations in Zayd's reports and comparing Muslim's methodology in this distinct chapter with his usual approach in other chapters, the study deduces the reasons behind the selection of this specific version of the Hadith.

Discussion and Results

The investigation reveals that Muslim al-Nishapuri typically groups similar narrations and variations of a single event in one chapter to provide a comprehensive

view. However, in the case of Ghadir, he deviates from this method, sufficing with a single, incomplete report from Zayd bin Arqam that lacks the famous Ghadir phrases and the full "Two Weighty Things" (**Thiqlayn**) narration.

The analysis of Zayd bin Arqam's reports shows that the truncation did not originate from Muslim or the immediate intermediaries in the chain of transmission. Instead, Zayd bin Arqam himself narrated the event in four distinct ways depending on the circumstances:

1. **Complete Narration:** Including all details and the phrase "**Man Kunt Mawlah**"...
2. **Semi-Complete:** Including "**Man Kunt Mawlah**" but omitting the supplication "O Allah, befriend the one who befriends him..." (**Allahumma Wali Man Walah**).
3. **Minimal:** Mentioning only the leadership phrase without the subsequent supplication.
4. **Sanitized Narration:** A version where the specific mention of Ali is entirely absent, and the sermon focuses only on the Quran and generic Ahl al-Bayt.

It appears that Zayd, due to old age or political dissimulation (**Taqiyyah**) during the Umayyad era, sometimes refrained from narrating the full text, as seen in his interactions with Abu Tufayl and Atiyya Aowfi.

Muslim al-Nishapuri, facing a theological crisis regarding the implications of the Ghadir tradition, adopted a strategy of "Selection" rather than "Silence" (like Bukhari) or "Truncation" by his own hand. Muslim chose to record the event to maintain the comprehensiveness of his book. However, to avoid the accusation of fabrication or theological controversy, he selected the "fourth type" of Zayd's narration—the one already sanitized by the companion himself. This method is similar to how Bukhari handled controversial narrations by selecting versions where names were already omitted by the narrator.

Conclusion

The study concludes that the defective representation of the Ghadir sermon in Sahih Muslim is the result of a calculated choice by the author. Muslim al-Nishapuri selected a specific narration by Zayd bin Arqam, which the narrator had modified due to the socio-political pressures of his time. By choosing this version, Muslim managed to include the Ghadir event in his collection—preserving his status as a

comprehensive compiler—while simultaneously avoiding the theological challenges posed by the explicit text of the sermon regarding the leadership of Ali (PBUH). This approach utilizes selection as a tool to navigate between narrative integrity and theological presuppositions.

Bibliography

- Al-Albani, Muhammad Nasir al-Din. (1415 AH). *Silsilat al-Ahadith al-Sahihah wa-Shay' min Fiqhiha wa-Fawa'idih*. Riyadh: Maktabat al-Ma'arif.
- Al-Alusi, Mahmud Shukri. (1373 AH). *Mukhtasar al-Tuhfat al-Ithna 'Ashariyyah*. Cairo: Al-Matba'ah al-Salafiyyah.
- Al-Bayhaqi, Ahmad ibn al-Husayn. (1421 AH). *Shu'ab al-Iman*. (M. al-Sa'id Zaghlul, Ed.). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Al-Bayhaqi, Ahmad ibn al-Husayn. (1424 AH). *Al-Sunan al-Kubra*. (M. A. Q. 'Ata, Ed.). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Al-Bazzar, Ahmad ibn 'Amr. (n.d.). *Musnad al-Bazzar (Al-Bahr al-Zakhkhar)*. (M. al-Rahman Zayn Allah et al., Eds.). Medina: Maktabat al-'Uloom wa'l-Hikam.
- Al-Bukhari, Muhammad ibn Isma'il. (1414 AH). *Sahih al-Bukhari*. (M. D. al-Bugha, Ed.). Damascus: Dar Ibn Kathir / Dar al-Yamamah.
- Al-Daraqutni, 'Ali ibn 'Umar (Selector). (1406 AH). *Al-Juz' 23 min Hadith Abi al-Tahir al-Dhuhli*. In M. ibn A. al-Dhuhli, *Hadith Abi al-Tahir al-Dhuhli*. (H. A. al-Majid al-Salafi, Ed.). Kuwait: Dar al-Khulafa' li'l-Kitab al-Islami.
- Al-Darimi, 'Abd Allah ibn 'Abd al-Rahman. (1436 AH). *Musnad al-Darimi*. (M. ibn H. Al Marzouq al-Zahrani, Ed.). [n.p.].
- Al-Dhahabi, Muhammad ibn Ahmad. (1382 AH). *Mizan al-I'tidal*. (A. M. al-Bijawi, Ed.). Beirut: Dar al-Ma'rifah.
- Al-Dhahabi, Muhammad ibn Ahmad. (1405 AH). *Siyar A'lam al-Nubala'*. (Eds. Board). Beirut: Mu'assasat al-Risalah.
- Al-Dhahabi, Muhammad ibn Ahmad. (1425 AH). *Tadhib Tahdhib al-Kamal fi Asma' al-Rijal*. (G. A. Ghanim & M. al-Sayyid Amin, Eds.). Cairo: Al-Faruq al-Hadithiyyah.
- Al-Dhahabi, Muhammad ibn Ahmad. (n.d.). *Al-Mughni fi al-Du'afa'*. (N. al-Din 'Itr, Ed.). Doha: Idarat Ihya' al-Turath al-Islami.
- Al-Dhuhli, Muhammad ibn Ahmad. (1406 AH). *Al-Juz' 23 min Hadith Abi al-Tahir al-Dhuhli*. (H. A. al-Majid al-Salafi, Ed.). Kuwait: Dar al-Khulafa' li'l-Kitab al-Islami.
- Al-Dulabi, Muhammad ibn Ahmad. (1421 AH). *Al-Kuna wa'l-Asma'*. (N. M. al-Faryabi, Ed.). Beirut: Dar Ibn Hazm.
- Al-Hakim, Muhammad ibn 'Abd Allah. (1439 AH). *Al-Mustadrak 'ala al-Sahihayn*. (The Scientific Team, Ed.). Syrian Arab Republic: Dar al-Minhaj al-Qawim.

295 Abstract

- Al-Humaydi, 'Abd Allah ibn al-Zubayr. (1996 CE). *Musnad al-Humaydi*. (H. S. Asad al-Darani, Ed.). Damascus: Dar al-Saqa.
- Al-Haythami, Nur al-Din 'Ali ibn Abi Bakr. (1392 AH). *Mawarid al-Zam'an ila Zawa'id Ibn Hibban*. (M. 'A. R. Hamza, Ed.). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Ibn 'Abd al-Barr, Yusuf ibn 'Abd Allah. (1412 AH). *Al-Isti'ab fi Ma'rifat al-Ashab*. (A. M. al-Bijawi, Ed.). Beirut: Dar al-Jil.
- Ibn Abi 'Asim, Ahmad ibn 'Amr. (1400 AH). *Al-Sunnah*. (M. N. al-Din al-Albani, Ed.). Beirut: Al-Maktab al-Islami.
- Ibn Abi Shaybah, Abu Bakr. (1436 AH). *Al-Musannaf*. (S. ibn N. al-Shathri, Ed.). Riyadh: Dar Kunuz Ishbiliya li'l-Tawzi' wa'l-Nashr.
- Ibn al-Athir, 'Ali ibn Abi al-Karam. (1415 AH). *Usd al-Ghabah fi Ma'rifat al-Sahabah*. (A. M. Mu'awwad & 'A. A. 'Abd al-Mawjud, Eds.). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Ibn al-Jawzi, 'Abd al-Rahman ibn 'Ali. (1426 AH). *Jami' al-Masanid*. (A. H. al-Bawwab, Ed.). Riyadh: Maktabat al-Rushd.
- Ibn al-Mughazili, 'Ali ibn Muhammad. (1424 AH). *Manaqib 'Ali*. (T. ibn 'A. al-Wada'i, Ed.). Sana'a: Dar al-Athar.
- Ibn Asakir, 'Ali ibn al-Hasan. (1415 AH). *Tarikh Dimashq*. (U. ibn G. al-'Amrawi, Ed.). Beirut: Dar al-Fikr.
- Ibn Hajar al-'Asqalani, Ahmad ibn 'Ali. (1390 AH). *Lisan al-Mizan*. (Ed. Dar al-Ma'rifah al-Nizamiyyah, India). Beirut: Mu'assasat al-A'lami.
- Ibn Hajar al-'Asqalani, Ahmad ibn 'Ali. (1412 AH). *Mukhtasar Zawa'id Musnad al-Bazzar 'ala al-Kutub al-Sittah wa-Musnad Ahmad*. (S. 'A. al-Khaliq Abū Dharr, Ed.). Beirut: Mu'assasat al-Kutub al-Thaqafiyyah.
- Ibn Hajar al-'Asqalani, Ahmad ibn 'Ali. (1415 AH). *Al-Isabah fi Tamyiz al-Sahabah*. (A. A. 'Abd al-Mawjud & A. M. Mu'awwad, Eds.). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Ibn Hajar al-Haytami, 'Ali ibn Abi Bakr. (1399 AH). *Kashf al-Astar 'an Zawa'id al-Bazzar*. (H. al-Rahman al-A'zami, Ed.). Beirut: Mu'assasat al-Risalah.
- Ibn Hajar al-Haytami, 'Ali ibn Abi Bakr. (1414 AH). *Majma' al-Zawa'id wa-Manba' al-Fawa'id*. (H. al-Din al-Qudsi, Ed.). Cairo: Maktabat al-Qudsi.
- Ibn Hanbal, Ahmad. (1403 AH). *Fada'il al-Sahabah*. (W. Allah M. 'Abbas, Ed.). Beirut: Mu'assasat al-Risalah.
- Ibn Hanbal, Ahmad. (1421 AH). *Musnad Ahmad*. (S. al-Arna'ut et al., Eds.). Beirut: Mu'assasat al-Risalah.
- Ibn Hibban, Muhammad. (1433 AH). *Sahih Ibn Hibban*. (M. A. Sonmez & A. Ay Demir, Eds.). Beirut: Dar Ibn Hazm.
- Ibn Kathir, Isma'il ibn 'Umar. (1419 AH). *Jami' al-Masanid wa'l-Sunan*. (A. M. ibn 'A. ibn Duhaysh, Ed.). Beirut: Dar al-Khadr.

- Ibn Majah, Muhammad ibn Yazid. (1430 AH). Sunan Ibn Majah. (M. F. 'Abd al-Baqi, Ed.; S. al-Arna'ut et al., Eds.). Cairo: Dar Ihya' al-Kutub al-'Arabiyyah.
- Ibn Sa'd, Muhammad. (1421 AH). Al-Tabaqat al-Kubra. Cairo: Maktabat al-Khanji.
- Ibn Shahin, 'Umar ibn Ahmad. (1415 AH). Sharh Madhahib Ahl al-Sunnah. (A. ibn M., Ed.). Cairo: Dar Qurtubah li'l-Nashr.
- Abu 'Awanah, Ya'qub ibn Ishaq. (1435 AH). Mustakhraj Abi 'Awanah. Medina: Al-Jami'ah al-Islamiyyah.
- Abu Bakr al-Shafi'i, Muhammad ibn 'Abd Allah. (n.d.). Kitab al-Fawa'id (Al-Ghaylaniyyat). (H. K. A. As'ad 'Abd al-Hadi, Ed.). Saudi Arabia: Dar Ibn al-Jawzi.
- Abu Nu'aym, Ahmad ibn 'Abd Allah. (1417 AH). Fada'il al-Khulafa' al-Rashidin. (S. ibn M. al-'Uqayl, Ed.). Medina: Dar al-Bukhari.
- Abu Ya'la, Ahmad ibn 'Ali ibn al-Muthanna. (1434 AH). Musnad Abi Ya'la. (S. ibn M. al-Sinari, Ed.). Cairo: Dar al-Hadith.
- Abu Zahw, Muhammad Muhammad. (2013 CE). Al-Hadith wa'l-Muhaddithun aw 'Inayat al-Ummah al-Islamiyyah bi'l-Sunnah al-Nabawiyyah. Riyadh: Al-Ri'asah al-'Ammah li-Idarat al-Buhuth al-'Ilmiyyah wa'l-Ifta' wa'l-Da'wah wa'l-Irshad.
- Al-Ajri, Muhammad ibn al-Husayn. (1420 AH). Al-Shari'ah. (A. ibn U. ibn S. al-Dumayji, Ed.). Riyadh: Dar al-Watan.
- Al-Baghawi, 'Abd Allah ibn Muhammad. (1421 AH). Mu'jam al-Sahabah. (M. al-Amin ibn M. al-Janki, Ed.). Kuwait: Maktabat Dar al-Bayan.
- Al-Khatib al-Baghdadi, Ahmad ibn 'Ali. (1417 AH). Tarikh Baghdad. (M. 'A. Q. 'Ata, Ed.). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Al-Kurabisi, Muhammad ibn Muhammad. (1436 AH). Al-Asami wa'l-Kuna. (A. 'U. M. ibn 'A. al-Azhari, Ed.). Cairo: Dar al-Faruq.
- Al-Maqdisi, 'Abd al-Ghani ibn 'Abd al-Wahid. (1437 AH). Al-Kamal fi Asma' al-Rijal. (S. ibn S. Al Nu'man, Ed.). Kuwait: Sharikat Ghiras.
- Al-Maqdisi, Diya' al-Din Muhammad ibn 'Abd al-Wahid. (1420 AH). Al-Ahadith al-Mukhtarah. (A. M. ibn 'A. ibn Duhaysh, Ed.). Beirut: Dar Khidr.
- Al-Muhammili, al-Husayn ibn Isma'il. (1412 AH). Amali al-Muhammili (Riwayat Ibn Yahya al-Bayyi'). (I. al-Qaysi, Ed.). Jordan: Al-Maktabah al-Islamiyyah.
- Al-Nasa'i, Ahmad ibn Shu'ayb. (1405 AH). Fada'il al-Sahabah. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Al-Nasa'i, Ahmad ibn Shu'ayb. (1406 AH). Khasa'is 'Ali (AS). (A. M. al-Balushi, Ed.). Kuwait: Maktabat al-Mu'alla.
- Al-Nasa'i, Ahmad ibn Shu'ayb. (1434 AH). Al-Sunan al-Kubra. (H. 'A. M. Shalabi, Ed.). Beirut: Mu'assasat al-Risalah.
- Al-Nawawi, Muhyi al-Din Yahya ibn Sharaf. (1420 AH). Al-Minhaj Sharh Sahih Muslim ibn al-Hajjaj. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.

297 Abstract

- Al-Naysaburi, Muslim ibn al-Hajjaj. (1374 AH). Sahih Muslim. (M. F. 'Abd al-Baqi, Ed.). Cairo: Matba'at 'Isa al-Babi al-Halabi wa-Shurakah.
- Al-Qadi 'Iyad, 'Iyad ibn Musa. (1419 AH). Ikmal al-Mu'lim bi-Fawa'id Muslim. (Y. Isma'il, Ed.). Egypt: Dar al-Wafa'.
- Al-Qaffari, Nasir ibn 'Abd Allah ibn 'Ali. (1414 AH). Usul Madhhab al-Shi'ah al-Ithna 'Ashariyyah. [n.p.]: [n.p.].
- Al-Qurtubi, Ahmad ibn 'Umar. (1417 AH). Al-Mufhim lima Ashkala min Talkhis Kitab Muslim. (M. al-Din Dib Mistu et al., Eds.). Beirut/Damascus: Dar Ibn Kathir.
- Al-Salusi, 'Ali ibn Ahmad. (1424 AH). Ma' al-Ithna 'Ashariyyah fi al-Usul wa'l-Furu'. Riyadh: Dar al-Fadilah.
- Al-San'ani, Abu Bakr 'Abd al-Razzaq ibn Hammam. (1437 AH). Al-Musannaf. Beirut: Dar al-Ta'sil.
- Al-Shajari, Yahya ibn al-Husayn. (1422 AH). Tartib al-Amali al-Khamisiyyah. (Arranged by M. ibn A. ibn al-Qurashi al-'Abshami; Ed. M. H. M. H. Isma'il). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
- Al-Shahin, Musa Shahin. (1423 AH). Fath al-Mun'im Sharh Sahih Muslim. Egypt: Dar al-Shuruq.
- Al-Tabarani, Sulayman ibn Ahmad. (1415 AH). Al-Mu'jam al-Kabir. (H. ibn 'A. al-Majid al-Salafi, Ed.). Cairo: Maktabat Ibn Taymiyyah.
- Al-Tahawi, Ahmad ibn Muhammad. (1415 AH). Sharh Mushkil al-Athar. (S. al-Arna'ut, Ed.). Beirut: Mu'assasat al-Risalah.
- Al-Tirmidhi, Muhammad ibn 'Isa. (1395 AH). Sunan al-Tirmidhi. (A. M. Shakir et al., Eds.). Cairo: Maktabat wa-Matba'at Mustafa al-Babi al-Halabi.
- Al-Tusi, Muhammad ibn al-Hasan. (1427 AH). Rijal al-Tusi. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islami.
- Al-Tuyuri, 'Abd al-Wahhab ibn Nasir. (1437 AH). Hadith al-Ghadir, ma'a Sayyidina 'Ali ibn Abi Talib (AS) fi Ghadir Khumm. Riyadh: The Author.
- Al-Tayalisi, Sulayman ibn Dawud. (1419 AH). Musnad Abi Dawud al-Tayalisi. (M. ibn 'A. al-Muhsin al-Turki, Ed.). Egypt: Dar al-Hijr.
- Ibn Balban, 'Ali. (1408 AH). Al-Ihsan fi Taqrib Sahih Ibn Hibban. (S. al-Arna'ut, Ed.). Beirut: Mu'assasat al-Risalah.
- Khalifah al-Naysaburi, Muhammad ibn 'Abd Allah. (1339 AH). Talkhis Tarikh Nishabur. (B. Karimi, Ed.). Tehran: Kitabkhanah-i Ibn Sina.
- Pakatchi, Ahmad. (2012). Pazhuhishi Piramun-e Javami'-e Hadithi-ye Ahl-e Sunnat [A Research on the Hadith Collections of Ahl al-Sunnah]. Tehran: Imam Sadiq University

مواجههٔ مسلم نیشابوری با خطبهٔ غدیر؛ بازخوانی و تحلیل

محمدعلی موحدی*

ایاد ساری**

چکیده

مسلم نیشابوری (۲۶۱ ق)، مؤلف الجامع الصحیح، بر خلاف بخاری (۲۵۶ ق) دیگر صحیح‌نگار عامه، رویداد و خطابه غدیر را در صحیح خود گزارش کرده است. اما گزارش وی با وجود آنکه در «باب من فضائل علی رضی الله عنه» جای گرفته، هیچ یادکردی از آن حضرت را در بر ندارد. همین امر، به عنوان دستاویزی برای منکران عبارت اصلی این خطابه، یعنی «من كنت مولاة فعلی مولاة» و دیگر فقرات مشهور آن، مورد استناد قرار گرفته است. با عنایت به گزارش‌های فراوان دیگری که از خطابه غدیر در مصادر قبل و بعد از صحیح مسلم وجود دارد، و نیز با توجه به تواتر فراز یادشده از این خطابه، این مسئله بیش از پیش جلوه می‌کند که چرا بخش‌های مهم این خطابه در صحیح مسلم نقل نشده، و مهمتر از آن، این تقطیع در چه مرحله‌ای و توسط چه کسی رخ داده است. نتایج به دست آمده از این تحقیق که به روش توصیفی - تحلیلی و برخاسته از مصادر معتبر عامه صورت یافته، نشان می‌دهد که این تقطیع توسط مسلم نیشابوری یا دیگر وسائط سلسله اسناد صورت نیافته است، بلکه زید بن ارقم، راوی خطابه غدیر، در برهه‌های مختلف زمانی، و به دلایل مختلف، روایتگری‌های چندگانه‌ای از خطابه مذکور داشته که عملاً به سرپوش‌گذاری بر بخش‌های اصلی این خطبه انجامیده است. مسلم بن حجاج نیز به دلیل انگیزه‌های کلامی، و به جهت دوری از اتهام وضع، تقطیع و نیز برای دفع انگاره عدم

* استادیار شیعه‌شناسی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران (نویسندهٔ مسئول)، ma.movahedi@urd.ac.ir

** دانشجوی دکتری کلام شیعه گرایش امامت، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران، alsari.ayad@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۰۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۲

جامعیت کتاب خویش، بر خلاف روش متداول خود که بر تمرکز و ارائه گزارش‌های مختلف از یک رویداد یا یک حدیث، در یک باب اهتمام داشته است، به گزینش گزارش ناقص زید از ماجرای غدیر اکتفا کرده و از نقل دیگر گزارش‌های این خطابه خودداری ورزیده است.

کلیدواژه‌ها: مسلم نیشابوری، صحیح مسلم، خطبه غدیر، زید بن ارقم، تقطیع.

۱. مقدمه

خبر غدیر با آسانید و طرق متعدد در مهم‌ترین مصادر حدیثی و کلامی فریقین ثبت و ضبط شده است. بنابر پژوهش‌های پیشینی شمار صحابیان ناقل این خبر، از یکصد تن افزون است. گروهی از برجسته‌ترین اعیان عامه از ابن شاهین بغدادی (د. ۳۸۵ ق)، تا ارنوؤط (د. ۲۰۱۶ م)، تواتر این حدیث را پذیرفته‌اند (ابن شاهین، ۱۴۱۵ ق: ۱۰۳؛ ابن حنبل، ۱۴۲۱ ق: ۵/۱۸۸). سلفیان معاصری نیز چون البانی (د. ۱۹۹۹ م)، آل حمید و طبری صریحاً به تواتر این حدیث اذعان نموده‌اند (البانی، ۱۴۱۵ ق: ۴/۳۴۳؛ آل حمید، ۱۴۲۰ ق: ۱۸۷؛ طبری، ۱۴۳۷ ق: ۴۸). پاره‌ای از اندیشمندان دیگر نیز این حدیث را به عنوان مهم‌ترین دلیل شیعه (القفاری، ۱۴۱۴ ق: ۲/۶۸۹)، و اولین مستند روایی در بحث امامت بر شمرده (السالوس، ۱۴۲۴ ق: ۱۰۸)، و آن را طلحه ادله‌ی شیعیان در اثبات نص بر امامت معرفی کرده‌اند (الآلوسی، ۱۳۷۳ ق: ۵۹). در نتیجه جایگاه حدیث غدیر چه از حیث قطعیت در صدور، و از چه از حیث بحث‌های کلامی مترتب بر آن، بی‌نیاز از توضیح است.

در میان مصادر عامه، صحیح مسلم یکی از مهم‌ترین آثار سده سوم است، که در کنار دو مصنف سترگ از عبدالرزاق صنعانی (د. ۲۱۱ ق)، و ابن ابی شیبه (د. ۲۳۵ ق)، و آثار معتبر دیگری چون مسند أحمد، سنن ابن ماجه، سنن ترمذی، السنن الکبیر و خصائص نسائی، خبر غدیر را در خود جای داده است. زید بن ارقم أبو عمر انصاری (د. ۶۸ ق)، راوی خبر غدیر در صحیح مسلم، چنانچه خواهد آمد، جزئیات فراوانی از واقعه غدیر را گزارش کرده به نحوی که به نظر می‌رسد در میان بیش از یکصد صحابی راوی غدیر، وی تنها کسی است که تمام فقرات خطبه غدیر، از او گزارش شده است. اما با این حال آنچه مسلم نیشابوری (د. ۲۶۱ ق)، در صحیح خود از خطبه پیامبر در روز غدیر از زید بن ارقم نقل کرده است، به طرز شگفت‌آوری فاقد عبارت متواتر «من كنت مولاه فعلى مولاه» است! و سایر عبارات متواتر و مشهور این خبر چون «ألسن أولی بکم من أنفسکم»، و دعای «اللهم

مواجهه مسلم نیشابوری با خطبه غدیر؛ ... (محمدعلی موحدی و ایاد ساری) ۳۰۱

وال من والاہ و عاد من عادہ» نیز در آن مذکور نیست. با عنایت به آنکه در گزارش‌های دیگر از زید بن ارقم و البته روایت مضبوط از دیگر صحابیان، فقرات یاد شده از خطبه غدیر موجود و مضبوط است، و اساساً حدیث غدیر با این فرازها شناخته می‌شود، این مسئله بیش از پیش خود را می‌نمایاند که: چرا و چگونه در یکی از مهم‌ترین آثار حدیثی عامه، خبر غدیر به طور ناقص و بدون آشکارترین و مشهورترین عبارات آن ثبت شده است، آیا نویسنده صحیح خود به تقطیع محل دست زده، یا مشایخ او به چنین اقدامی متهم‌اند. متن پیش‌رو با هدف تحلیل کیفیت مواجهه مسلم نیشابوری با خبر غدیر، در صدد کشف علت این کاستی در ثبت خبر غدیر برآمده، و پس از بازخوانی دقیق حدیث غدیر در صحیح مسلم، به تحلیل گونه‌های روایتگری زید بن ارقم از واقعه‌ی غدیر پرداخته و در نهایت با نشان دادن نمونه‌های مشابه در صحیحین، به حل مسئله پرداخته است.

۲. مسلم و روایت زید از غدیر

مسلم بن حجاج قشیری نیشابوری (د. ۲۶۱ق)، به عنوان یکی از پیشوایان حدیث (خلیفه نیشابوری، ۱۳۳۹ق: ۳۴؛ خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ق: ۱۳/۱۰۱؛ ابن عساکر، ۴۱۵ق: ۵۸/۸۵)، پیشرو و حجت در تشخیص حدیث صحیح از سقیم (خلیفه نیشابوری، ۱۳۳۹ق: ۳۴)، ثقه در میان حافظان حدیث و توانا در شناخت آن (ابن ابی حاتم، ۲۷۱ق: ۸/۱۸۲)، و محل رجوع بزرگان حدیثی چون ابوزرعه (د. ۲۸۹ق)، و ابو حاتم رازی (د. ۲۷۷ق)، در شناخت احادیث صحیح مشایخ عصر (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ق: ۱۳/۱۰۲)، کتابی جامع و صحیح از میان سیصد هزار حدیث (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ق: ۱۳/۱۰۲)، به رشته‌ی تحریر در آورده است که بنا به باور برخی از عامه، هیچ کتاب حدیثی صحیح‌تری از آن وجود ندارد (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ق: ۱۳/۱۰۲).

مسلم نیشابوری در کتاب الفضائل صحیح خود، نخست به فضائل صحابه پرداخته، با تبعیت از دیدگاه عمومی اهل سنت و جماعت در ترتیب تفضیل صحابه که خلفا را برتر از سایرین می‌شمارند، باب چهارم این کتاب را به امیرالمومنین علی علیه السلام اختصاص داده است. مجموع ده روایت این باب، چند عنوان از فضائل حضرت را در بر دارد: حدیث منزلت، اعطای پرچم در روز فتح خیبر، شأن نزول آیه مباحله، خطبه پیامبر در روز غدیر، حدیث ثقلین و اعطای لقب ابو تراب^۱ (نیشابوری، ۱۳۷۴ق: ۴/۱۸۷۰-۱۸۷۴). در این میان، وی به هنگام گزارش خطبه به روایت زید بن ارقم روی آورده و در میان تمام گزارش‌های

رسیده از زید و سایر صحابه، متنی از خطابه پیامبر را برگزیده که هیچ نامی از امام علی علیه السلام در آن ذکر نشده است! جز آنکه پس از پایان خطبه پیامبر، زید بن ارقم در پاسخ به سوال راوی در باب مصادیق اهل بیت، از آل علی، آل عقیل، آل جعفر و آل عباس به عنوان اهل بیت آن حضرت یاد کرده است. درج این حدیث در «بابٌ مِنْ فَضَائِلِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ»، و نبود هیچ یادکردی از امیرالمؤمنین در متن حدیث، پرسش برانگیز است! چرا باید متن خطبه‌ای که هیچ نامی از امیرالمؤمنین علیه السلام در آن برده نشده، در باب فضائل علی بن ابی طالب درج شود؟ اگر گفته شود که نام‌گذاری ابواب کتاب مسلم توسط او صورت نگرفته است (پاکتچی، ۱۳۹۱ش: ۱/۲۵۴)، پاسخ آن است که اصل تبویب کتاب توسط نویسنده صورت گرفته (ابوزهو، ۲۰۱۳م: ۳۸۲)، و عنوان این باب توسط هر شخصی که تعیین شده باشد، با توجه به احادیث پیش و پس از آن، به درستی انجام شده است. لذا باید پذیرفت که مسلم نیشابوری نیز این حدیث فاقد یاد کرد از امیرالمؤمنین علی علیه السلام را فضیلتی برای آن حضرت می‌دانسته است. زیرا اگر او این حدیث را فضیلتی عمومی برای بنی‌هاشم می‌پنداشت، می‌توانست در بابی با همین عنوان به نقل آن پردازد، یا حتی می‌توانست به سبب یادکرد از اهل بیت علیهم السلام در متن حدیث، و تفسیر آن به آل عباس و آل عقیل و آل علی، آن را در باب دیگر همین بخش از کتاب خود که مسمی به باب فضائل اهل بیت است، درج کند، اما او، این حدیث را در باب فضائل امام علی علیه السلام گنجانده است.

نکته‌ی قابل توجه دیگر آن است که مسلم نیشابوری - بر خلاف بخاری - به طور معمول و در موارد متعدد، احادیث منقول به طرق یا الفاظ مختلف را به طور متمرکز در یک باب گزارش می‌کند. چنانکه در همین باب، حدیث منزلت را از طرق عامر، مصعب و ابراهیم فرزندان سعد، از سعد بن ابی وقاص (د. ۵۵ق)، و حدیث اعطای پرچم در فتح خیبر را از سعد بن ابی وقاص، ابو هریره (د. ۵۹ق)، سهل بن سعد (د. ۹۱ق)، و سلمه بن الاکوع (د. ۷۴ق)، نقل کرده است. مراجعه به ابواب دیگر صحیح مسلم نیز همین رویه را نشان می‌دهد؛ نقل حدیث اثنا عشر به پنج طریق از جابر بن سمره (د. ۷۶ق) (نیشابوری، ۱۳۷۴ق: ۳/۱۸۲۱-۱۸۲۲)، به صورت پیاپی در یک باب؛ شش روایت از روایات ماجرای سهله بنت سهیل، همسر ابو حذیفه (د. ۱۲ق)، در مورد رضاع کبیر (نیشابوری، ۱۳۷۴ق: ۲/۱۰۷۶-۱۰۷۸)، به طور پیاپی در یک باب؛ چهار روایت به طریق عبدالله بن عمر (د. ۷۳ق)، در ارکان اسلام (نیشابوری، ۱۳۷۴ق: ۱/۴۵)، سه روایت به طریق جابر بن عبدالله انصاری

مواجهه مسلم نیشابوری با خطبه غدیر؛ ... (محمدعلی موحدی و ایاد ساری) ۳۰۳

در نهی از بازی دادن شیطان در خواب (نیشابوری، ۱۳۷۴ق: ۴/ ۱۷۷۶-۱۷۷۷)، همگی به طور متمرکز در یک باب. اما او بر خلاف روش معمول خود، به گزارش دیگر طرق یا الفاظ خطبه غدیر نپرداخته، و تنها به روایت ناقص زید بن ارقم - که فاقد شناسنامه خطبه غدیر یعنی تعبیر متواتر «من كنت مولاة فعلى مولاة» و فاقد عبارات پیش و پس از آن است - اکتفا می‌کند!

افزون بر این، گزارش مسلم از خطبه غدیر، یک شگفتی دیگر را نیز در بردارد. در متن گزارش صحیح مسلم از خطبه غدیر، حدیث ثقلین بدون فراز لزوم تمسک به هر دو ثقل گزارش شده است. حال آن که تمسک (ترمذی، ۱۳۹۵ق: ۵/ ۱۶۳)، اعتصام (متقی هندی، ۱۴۰۱ق: ۱/ ۱۸۷)، اخذ (ترمذی، ۱۳۹۵ق: ۵/ ۱۶۲)، و یا تبعیت (حاکم، ۱۴۳۹ق: ۶/ ۱۲)، از کتاب و عترت به نحو توأمان از هر دو ثقل در سایر احادیث موجود است. هم‌چنین آنچه که مسلم ضمن خطبه غدیر از حدیث ثقلین گزارش کرده، فاقد فراز مهم «فإنهما لن يفترقا/ لن ينقضيا حتى يردا على الحوض» است. حال آنکه در دیگر گزارش‌ها چنین فرازی مذکور و مشهور است (ابن حنبل، ۱۴۲۱ق: ۱۷/ ۱۷۰؛ همو، ۱۴۰۳ق: ۲/ ۷۷۹؛ آجری، ۱۴۲۰ق: ۵/ ۲۲۱۶؛ طبرانی، ۱۴۱۵ق: ۳/ ۱۸۰).

در نتیجه خواننده صحیح مسلم با گزارشی از خطبه غدیر مواجه است که به رغم اندارج در باب فضائل امیرالمؤمنین علیه السلام، نه نام و نشانی از حضرت در بردارد، نه مشهورترین فراز آن ذکر شده، نه فرازهای اساسی حدیث ثقلین در آن موجود است، نه دیگر فرازهای مهم خیر غدیر در آن آمده، و نه حتی بر خلاف روش معمول مسلم، این حدیث با طرق و الفاظ دیگر، به نحو متمرکز گزارش شده است! و همه این‌ها در حالی است که اولاً راوی این خطبه یعنی زید بن ارقم، به نقل یکایک این فرازهای غایب، شهرت دارد. ثانیاً فرازهای غایب و بعضاً مقلوب صحیح مسلم از خطبه غدیر، همگی متواتر یا دست کم صحیح‌اند. با چنین تصویری از متن خطبه غدیر در صحیح مسلم، این مسئله به ذهن می‌رسد که: اولاً «مسئولیت عدم ذکر این فرازها به عهده چه کسی است»، و ثانیاً «آنکه روایت را به این شکل نقل کرده، با چه هدفی دست به این کار زده است». اهمیت این نکته آنجایی روشن‌تر می‌شود که کسی چون ابن تیمیه (م ۷۲۸ق)، در رد استدلال شیعه به حدیث غدیر و حدیث ثقلین، روایت مسلم را مستند خود قرار می‌دهد، و اتفاقاً استدلال خود را بر نبود همین فرازها استوار می‌سازد (ابن تیمیه، ۱۴۰۶ق: ۷/ ۳۱۸)! به نظر می‌رسد

برای پاسخ به این پرسش‌ها، لازم است زید بن ارقم و گزارش‌های او از خطبه غدیر به دقت مورد واکاوی قرار گیرد.

۳. زید بن ارقم و گزارش رویداد غدیر

زید بن ارقم بن قیس بن نعمان بن مالک بن ثعلبه بن کعب بن خزرج، صحابی مشهور رسول خدا صلی الله علیه وآله، در هفده غزوه در رکاب رسول خدا صلی الله علیه وآله شرکت نمود (ابن سعد، ۱۴۲۱ق: ۵/۳۵۷؛ کرایسی، ۱۴۳۶ق: ۱/۳۱۸؛ ابن عبدالبر، ۱۴۱۲ق: ۲/۵۳۵؛ مقدسی، ۱۴۳۷ق: ۱/۲۵۷). نخستین آنها ذوالعشیر - خندق - یا مرسیع - بنی مطلق - گزارش شده است (ابن سعد، ۱۴۲۱ق: ۵/۳۵۷-۳۵۸؛ ابن حجر، ۱۴۱۵ق: ۲/۴۸۸). البته وی قصد شرکت در غزوات قبلی را نیز داشت که پیامبر اکرم صلی الله علیه وآله از حضور او و تعدادی دیگر - به دلیل کم سن و سال بودن - جلوگیری کردند، و آنان را نگاهبان کودکان و زنان در مدینه قرار دادند (ابن اثیر، ۱۴۱۵ق: ۲/۳۴۲؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵ق: ۱۹/۲۶۳؛ ابن حجر، ۱۴۱۵ق: ۱/۵۴۸). بنابر گزارشی دیگر وی یتیم بوده، و تحت کفالت عبدالله بن رواحه قرار داشته، و همراه با او به سریه موته رفته است (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲ق: ۲/۵۳۶؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵ق: ۱۹/۲۵۸؛ ابن اثیر، ۱۴۱۵ق: ۳/۲۳۵). بنابر این او نه تنها در غزوات، بلکه در مهم‌ترین سرایای عصر پیامبر نیز شرکت جسته است. در منابع رجالی شیعه افزون بر مصاحبت با پیامبر صلی الله علیه وآله، در شمار یاران امیرالمؤمنین علیه السلام، امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام نیز از او یاد شده است (طوسی، ۱۴۲۷ق: ۳۹ و ۶۴ و ۹۴ و ۱۰۰). رجالیان عامه نیز او را یکی از اصحاب امیرمؤمنان علیه السلام - که در صفین نیز حضور داشته و تا آخر عمر در کوفه سکنی گزیده، - معرفی کرده‌اند (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲ق: ۲/۵۳۶؛ ابن اثیر، ۱۴۱۵ق: ۲/۳۴۲؛ ذهبی، ۱۴۲۵ق: ۳/۳۳۴). از کم سن و سالی وی در جریان احد و در عین حال مسئولیت حراست از زنان و کودکان در آن رویداد، چنین برمی‌آید که در روز غدیر (یعنی ۷ سال پس از احد) علی القاعده جوانی نارس بوده است. بنابر گزارشی، وی در جریان غدیر یکی از نزدیک‌ترین افراد به پیامبر اکرم صلی الله علیه وآله بوده و به همراه براء بن عازب (د. ۷۲ق)، شاخه‌ها را از سر و صورت حضرت کنار می‌زده (ابن مغزلی، ۱۴۲۴ق: ۵۴)، و سخنان آن حضرت و رویدادهای آن روز را به دقت زیر نظر داشته، و آنگونه که در ادامه خواهد آمد

مواجهه مسلم نیشابوری با خطبه غدیر؛ ... (محمدعلی موحدی و ایاد ساری) ۳۰۵

جزئیات زیادی از این واقعه را گزارش کرده است؛ به گونه‌ای که می‌توان روایات او از این واقعه را کامل‌ترین روایت در منابع عامه برشمرد.

افزون بر این، او به عنوان شاهدهی مهم به صدور و صحت خطبه غدیر بارها شهادت داده است. هر چند بنا بر برخی نقل‌ها او در یک موضع از شهادت به غدیر سرباز زد، و در نتیجه با نفرین امیرالمؤمنین علیه السلام نابینا گشت (طبرانی، ۱۴۱۵ق: ۵/ ۱۷۵؛ ابن حجر هیتمی، ۱۴۱۴ق: ۹/ ۱۰۶). مصادر عامه از کثرت رجوع به زید بن ارقم در باب جریان غدیر و سخنان پیامبر در آن روز سخن به میان آورده‌اند، به نحوی که گویی وی مرجعیتی مهم در نقل سخنان پیامبر صلی الله علیه وآله در آن روز داشته است. مراجعه عطیه عوفی به او (ابن حنبل، ۱۴۰۳ق: ۲/ ۵۸۶)، مراجعه مردی از انتهای چادر (ابن حنبل، ۱۴۲۱ق: ۳۲/ ۷۵)، آمدن مردی سوار بر قاطر (شجری، ۱۴۲۲ق: ۱/ ۹۰)، از قبیله بنی مراد (ابن کثیر، ۱۴۱۹ق: ۳/ ۱۷۰)، مراجعه مردی پس از گفتگوهای زیاد مردم درباره امیرالمؤمنین علیه السلام و عثمان (بزار، بی‌تا: ۱۰/ ۲۳۸؛ ابن حجر هیتمی، ۱۳۹۹ق: ۳/ ۱۹۰)، و سوال مردی که منتظر جنازه‌ای برای تشییع و تدفین بود (ابن حنبل، ۱۴۰۳ق: ۲/ ۶۱۳)، جملگی از دفعات متعدد رجوع به او و بازگویی وی از خطبه غدیر دلالت دارد. در نتیجه سه ویژگی مهم در زید بن ارقم نسبت به جریان غدیر وجود دارد: حضور فعال و نزدیک به پیامبر در روز غدیر، روایت کامل حادثه با جزئیات و فقرات مختلف آن، و مرجعیت وی در نقل این خبر.

۱.۳ وصف صحنه غدیر با جزئیات فراوان از زبان زید

جزئیاتی که زید بن ارقم از رویداد غدیر بر شمرده به این شرح است: پیامبر اکرم صلی الله علیه وآله در نطقه‌ای بین مکه و مدینه، که به آن خم گفته می‌شد (نیشابوری، ۱۳۷۴ق: ۴/ ۱۸۷۳)، اعلام اقامه نماز کردند، و در گرمای شدید نماز را به پا داشتند (ابن جوزی، ۱۴۲۶ق: ۲/ ۴۷۸؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹ق: ۳/ ۸۳)، گرمای آن روز چنان بود که سابقه نداشت^۲ (طبرانی، ۱۴۱۵ق: ۵/ ۱۷۱؛ حاکم، ۱۴۳۹ق: ۷/ ۴۵۸)، سپس آن حضرت در حالی که ایستاده بودند (نیشابوری، ۱۳۷۴ق: ۴/ ۱۸۷۳)، خطبه خواندند، و با لباسی که بر درختی گذاشته بودند، بر سر ایشان سایه‌بانی جهت محافظت از نور خورشید قرار داده شد^۳ (ابن حجر، ۱۴۱۲ق: ۲/ ۳۰۳؛ ابن حجر هیتمی، ۱۳۹۹ق: ۳/ ۱۸۹). در روایتی دیگر: پیامبر اکرم صلی الله علیه وآله دستور دادند که سایبان‌های بزرگی برپا شوند^۴ (طبرانی، ۱۴۱۵ق: ۵/ ۱۶۶؛ آجری، ۱۴۲۰ق: ۴/ ۲۰۴۹)، سپس نزد پنج درخت اراک با سایبان‌هایی پهن، که مردم

زیر آنها را برای حضرت جارو کردند^۵، ایستادند (ذهلی، ۱۴۰۶ق: ۵۰؛ حاکم، ۱۴۳۹ق: ۶/۱۲؛ شجری، ۱۴۲۲ق: ۱/۱۹۰). در گزارشی دیگر رسول اکرم صلی الله علیه وآله دستور دادند که زیر درختان خاک‌روبی و آب پاشیده شود^۶ (ابن حجر هیتمی، ۱۴۱۴ق: ۹/۱۰۵)، و اعلام اقامه نماز جماعت شد^۷ (دولابی، ۱۴۲۱ق: ۲/۸۳۶)، ایشان زیر آن سایه‌بان اقامت کردند و نماز خواندند (شجری، ۱۴۲۲ق: ۱/۱۹۰). زید به همراه براء بن عازب شاخه‌ی درخت را از سر حضرت کنار می‌زدند^۸ (ابن شاهین، ۱۴۱۵ق: ۱۰۳؛ ابو نعیم، ۱۴۱۷ق: ۴۴). حضرت بازو یا هر دو بازوی امیرمومنان علیه السلام را بلند کردند^۹ (بزار، ۲۰۰۹م: ۱۰/۲۳۸؛ ابن حجر هیتمی، ۱۳۹۹: ۳/۱۹۰)، و یا دست آن حضرت را گرفتند^{۱۰} (نسائی، ۱۴۲۱ق: ۷/۴۳۸، دولابی، ۱۴۲۱ق: ۲/۸۳۶؛ طبرانی، ۱۴۱۵ق: ۵/۱۷۱)، و آن را بلند نمودند (ذهلی، ۱۴۰۶ق: ۵۰).

نکات فوق جزئیات رویداد غدیر از زبان زید بن ارقم است که افزون بر متن سخنان پیامبر صلی الله علیه وآله، به آن اشاره شده است. متن خطبه غدیر از زبان زید نیز با جزئیات فراوانی گزارش شده است که البته در همه نقل‌ها، تمامی این جزئیات منعکس نشده است. اینک گونه‌های مختلف گزارش زید از جریان غدیر ارائه می‌شود.

۲.۳ گونه‌های مختلف گزارش زید از جریان غدیر

جزئیات ارائه شده از زید بن ارقم بیانگر قوت حافظه او و دقت وی در نقل آن‌ها است. با این حال در برخی گزارش‌ها روایت وی با کاستی‌هایی همراه است. پیش از بررسی متون کامل و ناقص گزارش‌های زید، ذکر این نکته لازم است که متن مفصلی از خطبه غدیر، از ابتدا تا جمله انتهایی، توسط ابن مغزلی (د. ۴۸۳ق)، از همسر زید بن ارقم روایت شده است. این روایت را نوح بن قیس، از ولید بن صالح، از همسر زید نقل می‌کند (ابن مغزلی، ۱۴۲۴ق: ۴۴). لکن با مراجعه به کتب رجال، متوجه وقوع تصحیف در این روایت می‌شویم، چرا که ولید بن صالح از فرزند همسر زید بن ارقم روایت می‌کند، نه از همسر زید (بخاری، ۱۴۴۰ق: ۱۰/۹؛ ابن ابی حاتم، ۱۲۷۱ق: ۹/۷؛ ابن حبان: ۷/۵۵۱). فرزند زید بن ارقم نیز از پدر روایت می‌کند (بخاری، ۱۴۴۰ق: ۱۰/۹). عبارت "حضرت عیسی میان قوم خود چهل سال زندگی کرد"^{۱۱} که بخاری (د. ۲۵۶ق)، از زید روایت می‌کند، و ابن مغزلی ضمن حدیث غدیر از همسر زید بن ارقم، نشان‌دهنده‌ی این است که در روایت ابن مغزلی علاوه بر تصحیف، سقط در سند رخ داده است (نگر: موحدی، ۱۳۹۳ش: ۱۲۸-)

مواجهه مسلم نیشابوری با خطبه غدیر؛ ... (محمدعلی موحدی و ایاد ساری) ۳۰۷

۱۳۰). بنابراین، گزارش ابن مغزلی نیز در زمره گزارش‌های زید می‌گنجد. این گزارش‌ها با عنایت به متن آن، به چهار دسته تقسیم قابل است:

الف: روایت کامل خطبه غدیر. روایت ابن مغزلی (ابن مغزلی، ۱۴۲۴ق: ۴۴)، از این دست روایات است. روایتی که از ابتدا تا کلام آخر را شامل می‌شود و راوی اصرار دارد که آخر خطبه را روایت کند.^{۱۲}

ب: روایاتی که نسبت به دسته‌ی قبل کوتاه‌تر هستند، لکن به عبارت «من کنت مولاه فهذا مولاه» اکتفا نمی‌کند، و عبارت «اللهم وال من والاه و عاد من عاداه» را نیز در بر دارد (ابن حنبل، ۱۴۲۱ق: ۲/ ۲۶۲-۲۶۳ و ۳۲/ ۵۶ و ۷۵، و ۳۸/ ۲۱۸؛ بزار، بی‌تا: ۱۰/ ۲۱۱-۲۱۲؛ نسائی، ۱۴۰۶ق: ۱۱۳؛ همو، ۱۴۲۱ق: ۷/ ۴۴۲؛ طحاوی، ۱۴۱۵ق: ۵/ ۱۵؛ ابن حبان، ۱۴۳۳ق: ۴/ ۱۹۴؛ ابوبکر شافعی، بی‌تا: ۱/ ۱۶۸؛ فارسی، ۱۴۰۸ق: ۱۵/ ۳۷۵؛ طبرانی، ۱۴۱۵ق: ۵/ ۱۶۶ و ۱۷۰-۱۷۱، ۱۷۵، ۱۹۴-۱۹۵ و ۲۰۴؛ آجری، ۱۴۲۰ق: ۴/ ۲۰۴۹؛ ابن شاهین، ۱۴۱۵ق: ۱۰۳؛ ابن مغزلی، ۱۴۲۴ق: ۵۴ و ۶۲؛ ابن جوزی، ۱۴۲۶ق: ۲/ ۴۷۸؛ ضیاء مقدسی، ۱۴۲۰ق: ۲/ ۱۷۳؛ ابن حجر، ۱۴۱۲ق: ۲/ ۳۰۳ و ...).

ج: روایاتی در آنها که تنها جمله "من کنت مولاه فهذا علی مولاه" و مانند آن را ذکر می‌کند و دعای پس از آن را شامل نمی‌شود (ابن حنبل، ۱۴۰۳ق: ۲/ ۵۶۸-۵۶۹ و ۶۱۳؛ همو، ۱۴۲۱ق: ۳۲/ ۲۹؛ ترمذی، ۱۳۹۵ق: ۵/ ۶۳۳؛ ابن ابی عاصم، ۱۴۰۰ق: ۲/ ۶۰۵-۶۰۷؛ بزار، بی‌تا: ۱۰/ ۲۳۸؛ نسائی، ۱۴۰۶ق: ۱۰۰؛ همو، ۱۴۲۱ق: ۷/ ۴۳۸؛ دولابی، ۱۴۲۱ق: ۲/ ۸۳۶؛ محاملی، ۱۴۱۲ق: ۸۵؛ ابوبکر شافعی، بی‌تا: ۱/ ۱۵۷؛ طبرانی، ۱۴۱۵ق: ۳/ ۱۷۹ و ۵/ ۱۶۵، ۱۷۱، ۱۹۵، ۲۰۴؛ ذهلی، ۱۴۰۶ق: ۵۰؛ حاکم، ۱۴۳۹ق: ۶/ ۱۰-۱۱ و ۷/ ۴۵۸؛ ابو نعیم، ۱۴۱۷ق: ۴۴؛ شجری، ۱۴۲۲ق: ۱/ ۱۹۰؛ ابن جوزی، ۱۴۲۶ق: ۷/ ۴۲۹ و ...).

د. روایتی که در آنها هیچ‌یادی از شخص امام علی علیه السلام به میان نمی‌آید (ابن حنبل، ۱۴۲۱ق: ۳۲/ ۱۰؛ نیشابوری، ۱۳۷۴ق: ۴/ ۱۸۷۳؛ بزار، بی‌تا: ۱۰/ ۲۴۰؛ نسائی، ۱۴۰۵ق: ۲۲؛ ابی عوانه، ۱۴۳۵ق: ۱۸/ ۵۳۸).

۴. مسئله خطبه غدیر از زید بن ارقم در صحیح مسلم

آنچه که مسلم نیشابوری در صحیح خود گزارش کرده، از سنخ دسته چهارم است، بلکه دسته چهارم گزارش‌های زید از حدیث غدیر که قدیمی‌ترین مصدر موجود آن مسند احمد است تنها شامل همین یک گزارش است، و کثرت منابع صرفاً متوجه تکرار این حدیث است. به عبارت دیگر از زید بن ارقم تنها برای یکبار چنین متنی از خطبه غدیر گزارش شده و این متن غریب در چند منبع انعکاس یافته است. البته با توجه به نقل این متن در مسند احمد، احتمال دست‌برد در متن حدیث توسط خود مسلم متفی است. لذا با روشن شدن یکی از پرسش‌های پیشین، اکنون پرسشی مهم فراروی محققان است: یکم: **سانسور** سخنان پیامبر صلی الله علیه وآله، توسط چه کسی صورت گرفته است، زید بن ارقم یا یکی از راویان سلسله اسناد؟ به نظر می‌رسد که زید بن ارقم رفته رفته نسبت به گزارش غدیر جانب احتیاط (تقیه) را در پیش گرفته و از مقطعی تصمیم می‌گیرد نقل حدیث (یا دست کم برخی احادیث خاص) از پیامبر اکرم صلی الله علیه وآله را بنا به بهانه فزونی سن و فراموشی کنار بگذارد^{۱۳} (طیالسی، ۱۴۱۹ق: ۲/ ۶۰؛ ابن حنبل، ۱۴۲۱ق: ۳۲/ ۵۸). از آنجایی که وی به عنوان یکی از مهمترین صحابیان راوی خطبه غدیر شناخته می‌شده، و دائماً محل پرسش افراد مختلف با گرایش‌های گوناگون اعتقادی و سیاسی قرار می‌گرفته، چنین تصمیمی با توجه شرایط دوران بنی امیه درباره فضائل امیرالمؤمنین علیه السلام و به طور خاص خبر غدیر، کاملاً مورد انتظار است. چنین ایده‌ای برخاسته از تحلیل دقیق سه برش از مواجهه او با خبر غدیر به دست می‌آید.

۱.۴ برش اول: مواجهه با تردید ابوالطفیل

سال ۳۶ هجری، در خلال مناشده مشهور حضرت امیر در رحبه، ابوالطفیل جوان - که در هنگام وقوع رویداد غدیر، طفلی ۷ ساله بود و با مادرش در مکه حضور داشت و به همین جهت از ماجرای غدیر بی اطلاع بود، برای نخستین بار، با گواهی دادن جمع کثیری از مردم - به ویژه دوازده تن از نقبای بدری انصار - با حدیث غدیر مواجه شد، و در حال تردید و شگفتی جلسه مذکور را ترک کرد. وی در هنگام بازگشت از رحبه، با زید بن ارقم مواجه شد. زید پس از اطلاع از تردید و شگفتی او از حدیث غدیر و شهادت دادن آن جمع کثیر، به وی می‌گوید: «آیا انکار می‌کنی؟» (ابن حنبل، ۱۴۲۱ق: ۳۲/ ۵۶؛ بزار؛ بی‌تا: ۲۱۲/ ۱۰؛ نسائی، ۱۴۰۶ق: ۱۱۳؛ همو، ۱۴۲۱ق: ۴۴۲/ ۷)، «ما نیز قطعاً این سخن را از پیامبر

مواجهه مسلم نیشابوری با خطبه غدیر؛ ... (محمدعلی موحدی و ایاد ساری) ۳۰۹

شنیدیم که درباره علی علیه السلام چنین می فرمود) (هیثمی، ۱۳۹۲ق: ۵۴۴). سپس زید بن ارقم سخنان پیامبر در روز غدیر را به همراه مهمترین جزئیاتش از جمله «إِنَّ اللَّهَ مَوْلَايَ، وَأَنَا وَوَلِيُّ كُلِّ مُؤْمِنٍ ثُمَّ أَخَذَ بِيَدِ عَلِيٍّ فَقَالَ: مَنْ كُنْتُ وَوَلِيَّهُ، فَهَذَا وَوَلِيُّهُ، اللَّهُمَّ وَالِّ مَنْ وَالَّاهُ، وَعَادِ مَنْ عَادَاهُ»، برای ابوالطفیل بازگو می کند، و او با شگفتی تمام می پرسد: «أَيَا وَوَالِعًا خُودَتِ چنين سخني را از پیامبر شنیده‌ای؟» و زید در پاسخ می گوید: «نه تنها من، که همه کسانی که آن روز در کنار آن درختان بودند، با دو گوش خود شنیدند و با دو چشم خود دیدند» (نسائی، ۱۴۲۱ق: ۴۳۷/۷).

۲.۴ برش دوم: مواجهه با عطیه عوفی برای تکرار دیگر بار خبر غدیر

سال‌ها بعد، هنگامی که عطیه عوفی کوفی (د. ۱۱۱ ق) از متشیعین و مخالفان بنی امیه، به زید بن ارقم می گوید: «یکی از خویشان سببی من، حدیثی را از تو در شأن [حضرت] علی علیه السلام در روز غدیر نقل کرده و دوست دارم آن را از خودت بشنوم»، زید ابتدا می گوید: «شما اهل عراق خصلت [بدی] دارید و ممکن است برای من دردسر درست کنید»، اما هنگامی که عطیه او را مطمئن می کند که از جانب او گزندى به وی نخواهد رسید، سخنان پیامبر در روز غدیر را همراه با دو فقره «أَلَسْتُمْ تَعْلَمُونَ أَنِّي أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ» و «فَمَنْ كُنْتُ مَوْلَاً فَعَلِيٌّ مَوْلَاً» گزارش می کند، اما دعای پیامبر «اللهم وال من والاه و عاد من عاداه» را فرو می گذارد. حتی وقتی عطیه می پرسد: آیا پیامبر چنین دعایی در ادامه کلام خود داشت؟ زید از تأیید آن طفره می رود و می گوید: «إِنَّمَا أُخْبِرُكَ كَمَا سَمِعْتُ» (ابن حنبل، ۱۴۲۱ق: ۲/۳۲؛ همو، ۱۴۰۳ق: ۲/۵۸۶؛ طبرانی، ۱۴۱۵ق: ۵/۱۹۵).

۳.۴ برش سوم: مواجهه با حصین بن سبره، یزید بن حیان و عمر بن مسلم

در روایت مسلم از حدیث غدیر، سه تن از تابعان، نزد زید می آیند و درخواست حدیث می کنند، که

ای زید تو با همراهی‌ات با پیامبر صلی الله علیه وآله خیر زیادی نصیبت شده است، حضرتش را دیدی، سخنش را شنیدی، به همراه ایشان جنگیدی و به امامتش نماز خواندی، خیر زیادی نصیبت شده است، ای زید حدیثی که از پیامبر صلی الله علیه وآله شنیدی، برای ما روایت کن.^{۱۴}

زید در جواب ضمن «اظهار پیری، دوری عهد دیدارش با حضرت، و فراموشی بعضی از آنچه از حضرت به حافظه شمرده، از آن‌ها می‌خواهد که هر آنچه برایشان روایت کرده است، بپذیرند و بیش از آن او را به سختی نیندازند».^{۱۵} سپس به بیان واقعه غدیر می‌پردازد و با آنکه اشارات او به حواشی ماجرای غدیر نشان از قوت حافظه وی دارد، اما یادکرد ناقص و البته متفاوت وی از متن خطبه جالب توجه است:

- پیامبر صلی الله علیه و آله ایستادند و خطبه خواندند،^{۱۶} در کنار برکه‌ای که به آن خُم گفته می‌شود، بین راه مکه و مدینه (این عبارات نشان از عدم ضعف حافظه او دارد).
- پیامبر صلی الله علیه و آله در ابتدای خطبه خدواند را سپاس گفتند و ثنای او را گفتند، موعظه کردند و پند دادند.^{۱۷} (این قطعه نشان‌دهنده آن است که حضرت خطبه‌ای طولانی خواندند).
- پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: من بشری هستم و نزدیک است که از دنیا بروم. (این عبارت می‌رساند که حضرت در صدد بیان یک وصیت و سفارش مهم هستند).
- سپس به نقل دیگرگون حدیث تقلین می‌پردازد، به نحوی که هیچ ردی از اتباع، اخذ، تمسک، اعتصام به تقلین، در آن دیده نمی‌شود.
- و در انتها پس از ترغیب به قرآن^{۱۸} با تأکید سه باره از زبان رسول خدا گزارش می‌کند که: أَدْرَكُكُمْ اللَّهُ فِي أَهْلِ بَيْتِي. (این عبارت نشان می‌دهد که وی از تصریح به وجوب حُسن رفتار و ترک عداوت با اهل بیت ابایی ندارد).

توجه شود که مخاطبان زید، تنها از وی درخواست روایت کردند و هیچ سخنی از غدیر به میان نیاوردند، اما گویا او با توجه به مراجعات مکرر، به نیکویی می‌داند که مقصود آنان از آن مقدمه‌چینی‌ها چیست، و در پی شنیدن چه مطلبی هستند. لذا دست‌پیش می‌گیرد و به بهانه کهولت سن و فراموشی، خواهش می‌کند او را در عدم بیان برخی نکات به تکلف نیفکنند. در نتیجه ظاهراً خود زید از بیان تمامی سخنان رسول خدا صلی الله علیه و آله در روز غدیر خم در مواجهه با تابعان مذکور خودداری کرده است.

۵. «گزینش» به جای «سکوت» یا «تقطیع»؛^{۱۹} راهکار برون‌رفت از بحران

مسلم نیشابوری در مواجهه با انبوه مستندات خبر غدیر، در میان سه راهی مهمی قرار دارد. آنچه که اقتضای شأن حدیث است، ذکر پاره‌ای از گزارش‌های غدیر به طرق و آسانید

صحیح در کنار یکدیگر است. یعنی همان مواجهه‌ای که او با سایر احادیث در سراسر جامع حدیثی خود داشته است. اما مسلماً چنین مواجهه‌ای با مذاق کلامی وی سازگار نیست. راه دیگر، نادیده گرفتن خبر غدیر و سکوت در برابر انبوهی از مستندات صحیح در این باره است؛ همان راهی که بخاری پیمود. این راه نیز ظاهراً مطلوب مسلم نبوده است؛ زیرا عدم یادکرد از غدیر در یک جامع حدیثی، - با عنایت به صحت و شهرت آن - می‌تواند ناشی از بی‌اطلاعی مصنف یا تأثیر مذموم اغراض کلامی وی بر شخصیت حدیثی او دلالت کند. راهکار سوم، البته دست‌برد در مستندات یا تقطیع سخنان پیامبر صلی الله علیه و آله در روز غدیر است. چنین راهی نیز ثمری جز رسوایی وی ندارد. در نتیجه می‌توان تصور کرد که مسلم نیشابوری در مواجهه با انبوهی از مستندات صحیح الإسناد خبر غدیر، با یک بحران کلامی مواجه است. شاید وی با عنایت به شیوه متداول بخاری در بحران‌های کلامی مشابه، به راهکار «گزینش» به جای سکوت یا تقطیع، روی آورده است. راهکاری که مشابه آن در پاره‌ای از مواضع دیگر نیز در صحیح مسلم قابل مشاهده است.^{۲۰}

محمد بن اسماعیل بخاری (د. ۲۵۶ق)، که مسلم او را استاد اساتید، و مهتر محدثان، و طیب حدیث دانسته، و هنگام حضورش در نیشابور مدام نزد او رفت و آمد می‌کرد، و حتی گفته شده اگر بخاری نبود مسلم به حساب نمی‌آمد (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ق: ۱۳/۱۰۳)، ید طولایی در گزینش به جای تقطیع یا سکوت دارد. وی در مواردی که نقل‌های مشابه دارای یک معضل کلامی مهم است، تلاش می‌کند تا با گزینش گزارشی که قبلاً توسط دیگران سانسور شده است، هم به نقل آن خبر بپردازد، هم خود به تقطیع و سانسور روی نیاورد، هم معضل کلامی را به نحوی بپوشاند. به مواردی از این دست دقت کنید:

الف) کتمان نام ابوهریره: در روایتی عائشه (د. ۵۸ق)، به نحوه نقل روایت توسط ابوهریره در کنار خانه‌ی خود اعتراض می‌کند. بخاری در روایتی از اللیث بن سعد (د. ۱۷۵ق)، از یونس بن یزید ایلی (د. ۱۵۹ق)، تعبیر به ابوفلان می‌کند^{۲۱} (بخاری، ۱۴۱۴ق: ۳/۱۳۰۷)، این در حالی است که مسلم در روایتی از عبدالله بن وهب بن مسلم (د. ۱۹۷ق)، از یونس، به صراحت نام ابوهریره را ذکر می‌کند (نیشابوری، ۱۳۴۷ق: ۴/۱۹۴۰).^{۲۲}

ب) کتمان جمله «نماز نخوان» عمر بن خطاب (د. ۲۳ق)، به شخص جنب: بنا به روایت بخاری از آدم بن ابی ایاس (د. ۲۲۰ق)، از شعبه بن الحجاج (د. ۱۶۰ق)، عمر بن خطاب در جواب شخصی که جنب است و از نماز خواندن در این حالت

می‌پرسد، سخنی از جواب عمر که «نماز نخوان» نمی‌آورد، و فقط به یادآوری عمار بن یاسر (د. ۳۷ق)، به عمر اکتفا می‌کند^{۲۳} (بخاری، ۱۴۱۴ق: ۱/۱۲۹). این در حالی است که بنا بر روایت محمد بن جعفر هذلی معروف به غندر (د. ۱۹۳ق) در مسند احمد بن حنبل (ابن حنبل، ۱۴۲۱ق: ۳۰/۲۷۵)، یحیی بن سعید القطان (د. ۱۹۸ق) در صحیح مسلم (نیسابوری، ۱۳۷۴ق: ۱/۲۸۰)، و ابو داود طیالسی (د. ۲۰۴ق) (طیالسی، ۱۴۱۹ق: ۲/۳۰) از شعبه بن الحجاج، جواب عمر که می‌گوید: «لا تصل» آمده است. چنانکه بنا به روایت بهز بن اسد (د. ۱۹۷ق)، جواب عمر بن خطاب این گونه توصیف شده است: «فلم یدر ما یقول» (ابن حنبل، ۱۴۲۱ق: ۳۱/۱۸۳).

ابن حجر عسقلانی نیز در شرح این روایت اختصار جواب عمر را از جانب مصنف یعنی بخاری نمی‌داند (ابن حجر عسقلانی، ۱۳۸۰ق: ۱/۴۴۳).

ج) کتمان نام صحابی شراب فروش: بخاری در روایتی از عبدالله بن زبیر حمیدی (د. ۲۱۹ق)، و علی بن عبدالله مدینی (د. ۲۳۴ق)، دو شیخ خود، روایتی را از سفیان بن عیینه (د. ۱۹۸ق)، نقل می‌کند که عمر بن خطاب، فلانی را که خمر فروخته است، لعنت کرد^{۲۴} (بخاری، ۱۴۱۴ق: ۲/۷۷۴ و ۳/۱۲۷۵). این در حالی است که بنا بر روایت عبدالرزاق صنعانی (صنعانی، ۱۴۳۷ق: ۶/۱۷۴، و ۸/۲۷)، احمد بن حنبل (ابن حنبل، ۱۴۲۱ق: ۱/۳۰۵)، محمد بن احمد در سنن دارمی (دارمی، ۱۴۳۶ق: ۲/۶۸۳)، ابوبکر بن شیبه (د. ۲۳۵ق)، زهیر بن حرب (د. ۲۷۹ق)، و اسحاق بن ابراهیم (د. ۲۷۵ق) در صحیح مسلم (نیسابوری، ۱۳۷۴ق: ۳/۱۲۰۷)، و ابوبکر بن شیبه در سنن ابن ماجه (ابن ماجه، ۱۴۳۰ق: ۴/۴۷۰)، اسحاق بن ابراهیم در سنن کبری نسائی (نسائی، ۱۴۲۱ق: ۴/۳۸۷)، احمد بن عبده بن موسی ضبی (د. ۲۴۵ق) در مسند بزار (بزار، بی تا: ۱/۳۲۳)، زهیر بن حرب و یحیی بن سعید القطان در مسند ابو یعلی (ابو یعلی، ۱۴۳۴ق: ۱/۲۳۲)، و محمد بن یحیی بن ابی عمر عدنی (د. ۲۴۳ق) و محمد بن عیسی بن حیان مدائنی (د. ۲۷۴ق) و حسن بن محمد بن صباح زعفرانی (د. ۲۶۰ق) در مستخرج ابی عوانه (ابو عوانه، ۱۴۳۵ق: ۱۲/۳۷۲)، همگی از سفیان بن عیینه، نام صحابی را روایت کرده‌اند و گفته‌اند: «أن سمره باع الخمر»، که مراد سمره بن جندب (د. ۵۸ق) است.

ناگفته نماند که در مسند چاپ شده حمیدی نام سمره آمده است (حمیدی، ۱۹۹۶م: ۱/۱۵۴)، در حالی که در روایت بخاری از او، روایت بدون نام آمده است،

مواجهه مسلم نیشابوری با خطبه غدیر؛ ... (محمدعلی موحدی و ایاد ساری) ۳۱۳

و در مصنف چاپ شده ابوبکر ابن ابی شیبیه نام صحابی ذکر نشده است (ابن ابی شیبیه، ۱۴۳۶ق: ۱۲/ ۱۲۰)، در حالی که مسلم و ابن ماجه در روایتی که از او دارند، نام صحابی را به صراحت یاد می‌کنند.

د) کتمان مسح امام علی علیه السلام در وضو: بخاری روایت نزال بن نبراس در رابطه با وضوی امیر المومنین علیه السلام در رحبه را از آدم بن ابی ایاس، از شعبه بن الحجاج، از عبدالملک بن میسره (د. ۱۴۵ق)، را این‌گونه حکایت می‌کند: «تا آنکه وقت نماز عصر رسید، پس آبی آورند، [حضرت] آب خورند، و دست و صورت خود را شستند، و سر و پای او را یاد کرد!!!»^{۲۵} (بخاری، ۴۱۴ق: ۵/ ۲۱۳۰)، این در حالی است که ابو داود طیالسی این خبر را به سند خود از شعبه، از عبدالملک بن میسره چنین روایت می‌کند: «تا آنکه وقت نماز عصر رسید، کوزه‌ی آبی آوردند، [حضرت] یک کف دست آب ریخت و با آن صورت و دست‌های خود را شست، بر سر و پاهای خود مسح کرد»^{۲۶} (طیالسی، ۴۱۹ق: ۱/ ۱۲۵؛ بیهقی، ۴۲۱ق: ۵/ ۱۰۹).

در تمام موارد فوق بخاری، به جای تقطیع مخل، یا سکوت از گزینش بهره گرفته است. وی در خلال مستندات حدیثی، روایاتی را برگزیده که مشایخ پیشینی دست به تقطیع زده باشند، تا از این طریق هم آنچه که مد نظر وی است، مخفی بماند و هم وی متهم به تقطیع و سانسور نشود. برای نمونه در خصوص حذف عبارت «لا تصل» از زبان عمر در حدیث «ب»، مقایسه اسانید و طرق این روایت نشان می‌دهد که آدم بن ابی‌ایاس مسئول این تقطیع است (نگر: بخاری، ۴۱۴ق: ۱/ ۱۲۹؛ نیشابوری، ۱۳۷۴ق: ۱/ ۲۸۰؛ بیهقی، ۴۲۴ق: ۳۲۱/ ۳۲۱)، و بخاری از میان انبوه گزارش‌هایی که مشتمل بر عبارت «لا تُصَلِّ» بوده، گزارشی را که پیش‌تر توسط شیخ حدیثی خود تقطیع شده، برگزیده است.

۶. نتیجه‌گیری

زید بن ارقم به عنوان یکی از مهمترین صحابیان راوی رویداد غدیر جزئیات مفصلی را از این واقعه گزارش کرده است، اما وی بنا به دلایلی در دوره‌ای از عمر خود تصمیم می‌گیرد که خبر غدیر را به دلایلی به طور ناقص نقل کند. این امر به نحو تدریجی رخ داده، سبب شده تا از زید بن ارقم، چهارگونه نقل از خطابه غدیر ثبت شود: ذکر کامل واقعه با تمام

جزئیات، ذکر عبارت «من كنت مولاه فهذا علي مولاه اللهم وال من والاه و عاد من عاداه»، اکتفا به عبارت «من كنت مولاه فهذا علي مولاه» و ناقص گذاشتن روایت و عدم ذکر هیچ‌یک از این عبارات‌ها. مسلم بن حجاج نیشابوری برخلاف محمد بن اسماعیل بخاری دیگر صحیح‌نگار اهل سنت که سخنی از غدیر به میان نیاورده است، این خبر را در صحیح خود روایت می‌کند. لکن با توجه به عدم سازگاری خطابه غدیر با باورهای کلامی او، وی از میان تمام روایات غدیر و از خلال انبوهی از مستندات و روایان این واقعه، گونه‌ی چهارم روایت زید بن ارقم از واقعه‌ی غدیر را انتخاب می‌کند. مسلم نیشابوری در روایت دیگری در مورد دیدن خداوند متعال توسط مومنان در روز قیامت که از باورهای اجماعی اهل سنت است نیز دست به انتخاب زده و خبر مرفوعی را نقل می‌کند، در حالی که طریق دیگر این روایت موقوف است. بنابراین گزینش به جای سکوت یا تقطیع، راهکار مناسبی برای برون رفت از بحران کلامی مذکور بوده تا هم مصنف جامع صحیح به کم‌اطلاعی متهم نشود، و هم عهده‌دار تقطیع مخل نباشد. شیوه‌ای که پیش از او بخاری نیز در صحیح خود در مواضع مشابه به دفعات به کار بسته است.

پی‌نوشت‌ها

۱. بخشی از حدیث اخیر از دیدگاه امامیه مورد تایید نیست، و حضرت زهرا علیها السلام و امام علی علیه السلام همدیگر را خشمگین نکرده‌اند.
۲. فِي يَوْمٍ مَا آتَى عَلَيْنَا يَوْمٌ كَانَ أَشَدَّ حُرًّا مِنْهُ.
۳. نزلنا مع رسول الله | بوادٍ يُقالُ له: وادي خُم، فأذن بالصلاةِ فصلَّى بهجيرٍ، ثم خَطَبنا، وظلَّ عَلَي رسولِ اللهِ صلى الله عليه وسلم بثوبِ عَلَي شجرةٍ مِنَ الشَّمسِ.
۴. لَمَّا رَجَعَ رَسُولُ اللَّهِ | مِنْ حَجَّةِ الْوَدَاعِ، وَنَزَلَ غَدِيرِ خُمٍ، أَمَرَ بِدَوْحَاتٍ فَقُمْتُ.
۵. نَزَلَ بَيْنَ مَكَّةَ وَالْمَدِينَةَ عِنْدَ سَمْرَاتِ خَمْسِ دَوْحَاتٍ عَطَّاسٍ فَكَانَ النَّاسُ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَا تَحْتِ السَّمْرَاتِ. توصیف دوحات به عطاس نزد ذهلی است، حال آن که حاکم و شجری کلمه عظام را به کار برده‌اند که نشان دهنده وقوع تصحیف نزد ذهلی است.
۶. أَمَرَ رَسُولُ اللَّهِ | بِالشَّجَرَاتِ فَقُمَّ مَا تَحْتَهَا وَرُشَّ.
۷. فَنُودِيَ أَنْ الصَّلَاةَ جَامِعَةٌ.
۸. عَنْ زَيْدِ بْنِ أَرْقَمٍ، وَالْبَرَاءِ، قَالَا: كُنَّا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ | يَوْمَ غَدِيرِ خُمٍ وَنَحْنُ نُرْفَعُ عُصْنَ الشَّجَرَةِ عَنْ رَأْسِهِ.
۹. وَأَخَذَ بَعْضُهُ أَوْ بَعْضُدَيْهِ، فَرَفَعَهَا، أَوْ فَرَفَعَهُمَا.

۱۰. أَخَذَ بِيَدِ عَلِيٍّ X.

۱۱. عيسى بن مريم لبث في قومه أربعين سنة.

۱۲. أقبل نبي الله من مكة في حجة الوداع حتى نزل صلى الله عليه وسلم بغدير الجحفة بين مكة والمدينة، فأمر بالدوحات فقم ما تحتهن من شوك ثم نادى: الصلاة جامعة! فخرجنا إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم في يوم شديد الحر، وإن منا لمن يضع رداءه على رأسه وبعضه على قدميه من شدة الرضاء، حتى انتهينا إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فصلى بنا الظهر ثم انصرف إلينا فقال: ((الحمد لله نحمده ونستعينه، ونؤمن به ونتوكل عليه، ونعوذ بالله من شرور أنفسنا، ومن سيئات أعمالنا، الذي لا هادي لمن أضل، ولا مضل لمن هدى، وأشهد أن لا إله إلا الله وأن محمداً عبده ورسوله. أما بعد: أيها الناس! فإنه لم يكن لنبى من العمر إلا نصف من عمر من قبله، وإن عيسى بن مريم لبث في قومه أربعين سنة وإنى قد أسرع في العشرين وإنى يوشك أن أفارقكم، ألا وإنى مسئول وأتم مسئولون فهل بلغت فماذا أنتم قائلون؟))، فقام من كل ناحية من القوم مجيب يقولون: نشهد أنك عبد الله ورسوله، قد بلغت رسالته، وجاهدت في سبيله، وصدعت بأمره، وعبدته حتى أتاك اليقين، جزاك الله عنا خير ما جزى نبياً عن أمته. فقال: ((ألستم تشهدون أن لا إله إلا الله لا شريك له، وأن محمداً عبده ورسوله، وأن الجنة حق، وأن النار حق، وتؤمنون بالكتاب كله؟)) قالوا: بلى. قال: ((فإنى أشهد أن قد صدقتكم، وصدقتموني، ألا وإنى فرطكم، وإنكم تبعى، توشكون أن تردوا على الحوض، فأسألكم حين تلقونى عن ثقلى، كيف خلفتمونى فيهما))، قال: فأعيل علينا ما ندرى ما الثقلان، حتى قام رجل من المهاجرين وقال: أبى وأمى أنت يا نبي الله ما الثقلان؟ قال صلى الله عليه وسلم: ((الأكبر منهما كتاب الله تعالى: سبب، طرف بيد الله وطرف بأيديكم، فتمسكوا به ولا تضلوا. والأصغر منهما عترتى، من استقبل قبلى وأجاب دعوتى! فلا تقتلوهم ولا تقهروهم ولا تقصروا عنهم. فإنى قد سألت لهم اللطيف الخبير فأعطانى، ناصرهما لى ناصر، وخاذلهم لى خاذل، ووليهم لى ولي، وعدوهم لى عدو. ألا وإنها لم تهلك أمة قبلكم حتى تتدين بأهوائها، وتظاهر على نبوتها، وتقتل من قام بالقسط)). ثم أخذ بيد على بن أبى طالب عليه السلام فرفعها، ثم قال: ((من كنت مولاه فهذا مولاه، ومن كنت وليه فهذا وليه اللهم وال من والاه، وعاد من عاداه)). قالها ثلاثاً. هذا آخر الخطبة.

۱۳. حَدَّثَنَا أَبُو دَاوُدَ ، قَالَ: حَدَّثَنَا شُعْبَةُ ، قَالَ: أَخْبَرَنِي عَمْرُو بْنُ مُرَّةَ ، سَمِعَ ابْنَ أَبِي لَيْلَى ، قَالَ: «كُنَّا نَجْلِسُ إِلَى زَيْدِ بْنِ أَرْقَمَ وَنَقُولُ: حَدَّثَنَا حَدَّثْنَا، فَيَقُولُ: إِنَّا قَدْ كَبَرْنَا وَتَسَيَّنَا، وَالْحَدِيثُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ شَدِيدٌ».

۱۴. لَقَدْ لَقِيتُ، يَا زَيْدُ! خَيْرًا كَثِيرًا. رَأَيْتَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. وَسَمِعْتَ حَدِيثَهُ. وَعَزَوْتَ مَعَهُ. وَصَلَّيْتَ خَلْفَهُ. لَقَدْ لَقِيتُ، يَا زَيْدُ! خَيْرًا كَثِيرًا. حَدَّثْنَا، يَا زَيْدُ! مَا سَمِعْتَ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ |.

۱۵. يَا ابْنَ أَخِي! وَاللَّهِ لَقَدْ كَبَّرْتُ سِنِّي. وَقَدْ مَمَّ عَهْدِي. وَتَسَيَّبْتُ بَعْضَ الَّذِي كُنْتُ أَعْيُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ|. فَمَا حَدَّثْتُمْ فَأَقْبَلُوا. وَمَا لَأَ، فَلَا تُكَلِّفُونِيهِ. ثُمَّ قَالَ: قَامَ رَسُولُ اللَّهِ | يَوْمًا فِينَا خَطِيبًا. بِمَاءٍ يُدْعَى خَمًّا بَيْنَ مَكَّةَ وَالْمَدِينَةَ.

۱۶. قَامَ رَسُولُ اللَّهِ | يَوْمًا فِينَا خَطِيبًا.

۱۷. فَحَمِدَ اللَّهَ وَأَثْنَى عَلَيْهِ. وَوَعَّظَ وَذَكَرَ.

۱۸. فَحَثَّ عَلَى كِتَابِ اللَّهِ وَرَعَّبَ فِيهِ.

۱۹. لازم به یادآوری است که تحریف این روایت در چاپ‌های مختلف صحیح مسلم، به دور از دیدگاه‌ها و داوری‌های علمی است. با این وجود علاوه بر مطالبی که در متن درج می‌شود، چاپ‌های مختلف این کتاب، روایت را به همین شکلی که در مقاله آمده است آورده‌اند؛ چاپ العامرة ترکیه، ۱۳۳۴ق، ۷/ ۱۲۲-۱۲۳؛ چاپ المکنز قاهره، ۱۴۲۱ق؛ ۱۰۳۲ ح ۶۳۷۸ (ویژگی این چاپ ذکر سلسله سند تا مسلم بن حجاج، از آخرین راوی او یعنی عبدالله بن محمد بن صدیق الغماری (د. ۱۹۹۳ق) است)؛ چاپ مطبعة عیسی البابی و شرکاؤوه قاهره و تحقیق محمد فؤاد عبدالباقی، ۱۳۷۴ق: ۴/ ۱۸۷۳/ ح ۲۴۰۸؛ چاپ دار طيبة ریاض، ۱۴۲۷ق: ۱۱۳۰/ ح ۲۴۰۸.

۲۰. از جمله شواهدی که نشان می‌دهد مسلم دست به «گزینش» می‌زند، و در میان انبوه روایات، تنها گزارشی را که با سوگیری‌های کلامی وی موافقت بیشتر یا تعارض کمتری دارد، برمی‌گزیند، حدیث مشهور رؤیت خداوند است. او در کتاب «الایمان»، باب «بَابُ إِثْبَاتِ رُؤْيَةِ الْمُؤْمِنِينَ فِي الْآخِرَةِ رَبَّهُمْ سَبْحَانَهُ وَتَعَالَى» روایتی را از حماد بن سلمه (د. ۱۶۷ق) به نحو مرفوع نقل می‌کند که حضرت | می‌فرمایند: «هنگامی که اهل بهشت، وارد بهشت شوند، خداوند تبارک و تعالی می‌فرماید: آیا چیز بیشتری می‌خواهید که به شما بدهم؟ [در جواب] می‌گویند: آیا چهره‌هایمان را سفید نگردانیدی؟ آیا ما را به بهشت وارد نکردی و از جهنم دور نداشتی؟ [پیامبر |] فرمودند: خداوند حجاب را برمی‌دارد. پس چیزی محبوب‌تر از آن‌که به پروردگارشان بنگرند، داده نشده است». چنانکه می‌دانیم رؤیت خداوند توسط مومنین در روز قیامت از اصول عقاید و باورهای اهل سنت است که بر آن اجماع دارند. (قاضی عیاض، ۱۴۱۹ق: ۱/ ۵۴۰؛ قرطبی، ۱۴۱۷ق: ۱/ ۴۱۳؛ شاهین لاشین، ۱۴۲۳ق: ۱/ ۵۸۸) این در حالی است که این روایت توسط سلیمان بن مغیره (د. ۱۶۵ق) به صورت موقوف و بدون نام بردن از پیامبر | و حتی صهیب (م ۳۸ق) حکایت می‌شود. (قاضی عیاض، ۱۴۱۹ق: ۱/ ۵۴۰؛ نووی، ۱۳۹۲ق: ۳/ ۱۷)

۲۱. وَقَالَ اللَّيْثُ: حَدَّثَنِي يُونُسُ، عَنْ ابْنِ شَهَابٍ أَنَّهُ قَالَ: أَخْبَرَنِي عُرْوَةُ بْنُ الزُّبَيْرِ، عَنْ عَائِشَةَ أَنَّهَا قَالَتْ: أَلَا يُعْجَبُكَ أَبُو فُلَانٍ، جَاءَ فَجَلَسَ إِلَى جَانِبِ حُجْرَتِي يُحَدِّثُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ | يُسْمِعُنِي ذَلِكَ، وَكُنْتُ أَسْبِخُ، فَقَامَ قَبْلَ أَنْ أَقْضِيَ سُبْحَتِي، وَلَوْ أَدْرَكْتُهُ لَرَدَدْتُ عَلَيْهِ: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ | لَمْ يَكُنْ يَسْرُدُ الْحَدِيثَ كَسَرْدِكُمْ.

مواجهة مسلم نيشابورى با خطبة غدیر؛ ... (محمدعلى موحدى و اباد سارى) ۳۱۷

۲۲. وَحَدَّثَنِي حَرْمَلَةُ بْنُ يَحْيَى التُّجَيْبِيُّ، أَخْبَرَنَا ابْنُ وَهَبٍ أَخْبَرَنِي يُونُسُ عَنْ ابْنِ شَهَابٍ؛ أَنَّ عُرْوَةَ بْنَ الزُّبَيْرِ حَدَّثَهُ؛ أَنَّ عَائِشَةَ قَالَتْ: أَلَا يُعْجِبُكَ أَبُو هُرَيْرَةَ... .

۲۳. حَدَّثَنَا آدَمُ قَالَ: حَدَّثَنَا شُعْبَةُ: حَدَّثَنَا الْحَكَمُ، عَنْ ذَرٍّ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أُبْرَى، عَنْ أَبِيهِ قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ إِلَى عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ فَقَالَ: إِنِّي أُجِنَّبُ فَلَمْ أُصِبِ الْمَاءَ، فَقَالَ عَمَّارُ بْنُ يَاسِرٍ لِعُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ: أَمَا تَذَكَّرُ أَنَا كُنَّا فِي سَفَرٍ أَنَا وَأَنْتَ، فَأَمَّا أَنْتَ فَلَمْ تُصَلِّ، وَأَمَّا أَنَا فَتَمَعَّكْتُ فَصَلَّيْتُ، فَذَكَرْتُ ذَلِكَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ النَّبِيُّ: (إِنَّمَا كَانَ يَكْفِيكَ هَكَذَا). فَضَرَبَ النَّبِيُّ إِبْكَفِيهِ الْأَرْضَ، وَنَفَخَ فِيهِمَا، ثُمَّ مَسَحَ بِهِمَا وَجْهَهُ وَكَفَّيَهُ.

۲۴. بَلَغَ عُمَرُ أَنَّ فُلَانًا بَاعَ حَمْرًا، فَقَالَ: قَاتَلَ اللَّهُ فُلَانًا، أَلَمْ يَعْلَمْ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: (قَاتَلَ اللَّهُ الْيَهُودَ خَرَّمَتْ عَلَيْهِمُ الشُّحُومَ، فَجَمَلُوهَا فَبَاعُوهَا).

۲۵. حَتَّى حَضَرَتْ صَلَاةَ الْعَصْرِ، ثُمَّ أَتَى بِمَاءٍ، فَشَرِبَ وَغَسَلَ وَجْهَهُ وَيَدَيْهِ، وَذَكَرَ رَأْسَهُ وَرِجْلَيْهِ.

۲۶. حَتَّى حَضَرَتْ الْعَصْرَ، ثُمَّ أَتَى بِكُوزٍ مِنْ مَاءٍ، فَصَبَّ مِنْهُ كَمَا فَغَسَلَ وَجْهَهُ وَيَدَيْهِ، وَمَسَحَ عَلَى رَأْسِهِ وَرِجْلَيْهِ

کتاب نامه

آجرى، محمد بن الحسين. (۱۴۲۰ق). الشريعة. تحقيق: عبدالله بن عمر بن سليمان الهمداني. الرياض: دار الوطن.

ابن ابى شيبة، ابوبكر. (۱۴۳۶ق). المصنف. تحقيق: سعد بن ناصر الشثري. الرياض: دار كنوز اشبيليا للتوزيع والنشر.

ابن ابى عاصم، احمد بن عمرو. (۱۴۰۰ق). السنة. تحقيق: محمد ناصر الدين الألبانى. بيروت: المكتب الإسلامى.

ابن اثير، على بن ابى الكرم. (۱۴۱۵ق). اسد الغاية فى معرفة الصحابة. تحقيق: على محمد عوض و عادل احمد عبدالموجود. بيروت: دار الكتب العلمية.

ابن جوزى، عبدالرحمن بن على. (۱۴۲۶ق). جامع المسانيد. تحقيق: على حسين البواب. الرياض: مكتبة الرشد.

ابن حبان، محمد. (۱۴۳۳ق). صحيح ابن حبان. تحقيق: محمد على سونمز و على آى دمير. بيروت: دار ابن حزم.

ابن حجر، احمد بن على. (۱۴۱۵ق). الاصابة فى تمييز الصحابة. تحقيق: عادل احمد عبد الموجود و على محمد عوض. بيروت: دار الكتب العلمية.

٣١٨ پژوهشنامه علوی، سال ١٦، شماره ١، بهار و تابستان ١٤٠٤

ابن حجر، احمد بن علی. (١٣٩٠ق). لسان المیزان. تحقیق: دار المعرفه النظامیه هند. بیروت: موسسه الاعلمی.

ابن حجر، احمد بن علی. (١٤١٢). مختصر زوائد مسند البزار علی الكتب الستة ومسند أحمد. تحقیق: صبری عبد الخالق أبوذر، بیروت: مؤسسه الكتب الثقافیه.

ابن حجر هیتمی، علی بن ابی بکر. (١٤١٤ق). مجمع الزوائد و منبع الفوائد. تحقیق: حسام الدین القدسی. القاهرة: مکتبه القدسی.

ابن حجر هیتمی، علی بن ابی بکر. (١٣٩٩ق). كشف الأستار عن زوائد البزار. تحقیق: حبيب الرحمن الأعظمی. بیروت: مؤسسه الرساله.

ابن حنبل، احمد. (١٤٠٣ق): فضائل الصحابة. تحقیق: وصی الله محمد عباس. بیروت: مؤسسه الرساله.

ابن حنبل، احمد. (١٤٢١ق). مسند احمد. تحقیق: شعيب الأرنؤوط وآخرون. بیروت: مؤسسه الرساله.

ابن سعد، محمد. (١٤٢١ق). الطبقات الكبرى. قاهره: مکتبه الخانجی.

ابن شاهین، عمر بن احمد. (١٤١٥ق). شرح مذاهب أهل السنة. تحقیق: عادل بن محمد. القاهرة: دار قرطبة للنشر.

ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله. (١٤١٢ق). الاستيعاب فی معرفة الاصحاب. تحقیق: علی محمد البجاوی. بیروت: دار الجیل.

ابن عساکر، علی بن الحسن. (١٤١٥ق). تاریخ دمشق. تحقیق: عمر بن غرامه العمروی. بیروت: دار الفکر.

ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (١٤١٩ق). جامع المسانید والسنن. تحقیق: عبدالملک بن عبدالله بن دهیش. بیروت: دار الخضر.

ابن ماجه، محمد بن یزید. (١٤٣٠ق). سنن ابن ماجه. تحقیق: محمد فؤاد عبدالباقي. تحقیق: شعيب الأرنؤوط وآخرون. القاهرة: دار احیاء الكتب العربیه.

ابن مغزلی، علی بن محمد. (١٤٢٤ق). مناقب علی. تحقیق: ترکی بن عبدالله الوداعی. صنعاء: دار الآثار.

ابوزهو، محمد محمد. (٢٠١٣م). الحديث و المحدثون أو عناية الأمة الإسلامیه بالسنة النبویه. ریاض: الرئاسة العامة لإدارة البحوث العلمیه والإفتاء والدعوة والإرشاد.

ابوبکر شافعی، محمد بن عبدالله. (بی تا). کتاب الفوائد (الغیلابات). تحقیق: حلمی کامل أسعد عبدالهادی. السعودیه: دار ابن الجوزی.

ابو عوانه، یعقوب بن اسحاق. (١٤٣٥ق). مستخرج ابی عوانه. المدینه المنوره: الجامعه الاسلامیه.

ابو نعیم، احمد بن عبدالله. (١٤١٧ق). فضائل الخلفاء الراشدين. تحقیق: صالح بن محمد العقیل. المدینه المنوره: دار البخاری.

مواجهة مسلم نيشابورى با خطبة غدیر؛ ... (محمدعلى موحدى و اباد سارى) ۳۱۹

ابو يعلى، احمد بن على بن المثنى. (۱۴۳۴ق). مسند ابى يعلى. تخرج وتعليق: سعيد بن محمد السنارى. القاهرة: دار الحديث.

البانى، محمد ناصرالدين. (۱۴۱۵ق). سلسلة الأحاديث الصحيحة وشيء من فقهها وفوائدها. رياض: مكتبة المعارف.

آل حميد، سعد بن عبدالله. (۱۴۲۰ق). مناهج المحدثين. رياض: دار علوم السنة.

أوسى، محمود شكرى. (۱۳۷۳ق). مختصر التحفة الاثنى عشرية. قاهره: المطبة السلفية.

بخارى، محمد بن اسماعيل. (۱۴۱۴ق). صحيح البخارى. تحقيق: مصطفى ديب البغا. دمشق: دار ابن الكثير-دار اليمامة.

بزار، احمد بن عمرو. (بى تا). مسند البزار/البحر الزخار. تحقيق: محفوظ الرحمن زين الله وأخران. المدينة المنورة: مكتبة العلوم والحكم.

بغوى، عبدالله بن محمد. (۱۴۲۱ق). معجم الصحابه. تحقيق: محمد الامين بن محمد الجنكى. كويت: مكتبة دار البيان.

بيهقى، احمد بن الحسين. (۱۴۲۴ق). السنن الكبرى. تحقيق: محمد عبد القادر عطا. بيروت: دار الكتب العلمية.

بيهقى، احمد بن الحسين. (۱۴۲۱ق). شعب الايمان. تحقيق: محمد السعيد زغلول. بيروت: دارالكتب العلمية.

پاکتچى، احمد. (۱۳۹۱ش). پژوهشى پيرامون جوامع حديثى اهل سنت. تهران: دانشگاه امام صادق.

ترمذى، محمد بن عيسى. (۱۳۹۵ق). سنن الترمذى. تحقيق: أحمد محمد شاكر وأخران. القاهرة: مكتبة ومطبعة مصطفى البابى الحلبي.

حاكم، محمد بن عبدالله. (۱۴۳۹ق). المستدرک على الصحيحين. تحقيق: الفريق العلمى. الجمهورية العربية السورية: دار المنهاج القويم.

حميدى، عبدالله بن الزبير. (۱۹۹۶م). مسند الحميدى. تحقيق: حسن سليم اسد الداراني. دمشق: دار السقا. خطيب بغدادى، احمد بن على. (۱۴۱۷ق). تاريخ بغداد. تحقيق: مصطفى عبدالقادر عطا. بيروت: دار الكتب العلمية.

خليفه نيشابورى، محمد بن عبدالله. (۱۳۳۹ق). تلخيص تاريخ نيسابور. تحقيق: بهمن كرمى. تهران: كتابخانه ابن سينا.

دارمى، عبدالله بن عبدالرحمن. (۱۴۳۶ق). مسند الدارمى. تحقيق: مرزوق بن هياس ال مرزوق الزهرانى. بى نا.

دولابى، محمد بن احمد. (۱۴۲۱ق). الكنى والاسماء. تحقيق: نظر محمد الفاريابى. بيروت: دار ابن حزم.

٣٢٠ پژوهش نامه علوی، سال ١٦، شماره ١، بهار و تابستان ١٤٠٤

ذهبی، محمد بن احمد. (١٤٢٥ق). تذهیب تهذیب الکمال فی اسماء الرجال. تحقیق: غنیم عباس غنیم و مجدی السید امین. قاهره: الفاروق الحدیثه.

ذهبی، محمد بن احمد. (١٤٠٥ق). سیر اعلام النبلاء. تحقیق: گروهی از محققان. بیروت: موسسه الرساله. ذهبی، محمد بن احمد. (بی تا). المغنی فی الضعفاء. تحقیق: نور الدین عتر. قطر: اداره احیاء التراث الاسلامی.

ذهبی، محمد بن احمد. (١٣٨٢ق). میزان الاعتدال. تحقیق: علی محمد البجاوی. بیروت: دار المعرفه. ذهلی، محمد بن احمد. (١٤٠٦ق). الجزء ٢٣ من حدیث أبی الطاهر الذهلی انتقاء الدارقطنی. انتقاء: علی بن عمر دارقطنی. تحقیق: حمدی عبدالمجید السلفی. الكويت: دار الخلفاء للكتاب الإسلامی.

سالوس، علی بن احمد. (١٤٢٤ق). مع الاثنی عشریة فی الاصول والفروع. ریاض: دار الفضیلة. شاهین لاشین، موسی. (١٤٢٣ق). فتح المنعم شرح صحیح مسلم. مصر: دار الشروق. شجرى، یحیی بن الحسین. (١٤٢٢ق). ترتیب الأمالی الخمسیة. ترتیب: محمد بن أحمد بن القرشی العبشمی. تحقیق: محمد حسن محمد حسن إسماعیل. بیروت: دار الکتب العلمیة.

صنعانی، ابوبکر عبدالرزاق بن همام. (١٤٣٧ق). المصنّف. بیروت: دار التاویل. طبرانی، سلیمان بن احمد. (١٤١٥ق). المعجم الکبیر. تحقیق: حمدی بن عبدالمجید السلفی. القاهرة: مکتبة ابن تیمیة.

طحاوی، احمد بن محمد. (١٤١٥ق). شرح مشکل الآثار. تحقیق: شعیب الأرنأووط. بیروت: مؤسسة الرسالة.

طریری، عبدالوهاب بن ناصر. (١٤٣٧ق). حدیث الغدیر، مع سیدنا علی بن أبی طالب علیه السلام فی غدیر خم. ریاض: مؤلف.

طیالسی، سلیمان بن داود. (١٤١٩ق). مسند ابی داود الطیالسی. تحقیق: محمد بن عبدالمحسن التركي. مصر: دار الهجرة.

طوسی، محمد بن الحسن. (١٤٢٧ق). رجال الطوسی. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.

فارسی، علی بن بلبان. (١٤٠٨ق). الإحسان فی تقریب صحیح ابن حبان. تحقیق: شعیب الأرنأووط. بیروت: مؤسسة الرسالة.

قاضی عیاض، عیاض بن موسی. (١٤١٩ق). اکمال المعلم بفوائد مسلم. تحقیق: یحیی اسماعیل. مصر: دار الوفاء.

قرطبی، احمد بن عمر. (١٤١٧ق). المفهم لما اشکل من تلخیص کتاب مسلم. تحقیق و تعلیق: محیی الدین دیب میستو و آخرون. بیروت-دمشق: دار ابن کثیر.

قفاری، ناصر بن عبدالله بن علی. (١٤١٤ق). أصول مذهب الشیعة الاثنی عشریة. بی جا: بی نا.

مواجهة مسلم نيشابورى با خطبة غدیر؛ ... (محمدعلى موحدى و اباد سارى) ٣٢١

كرايسى، محمد بن محمد. (١٤٣٦ق). الاسامى و الكنى. تحقيق: ابو عمر محمد بن على الازهرى. قاهره: دار الفاروق.

محاملى، الحسين بن اسماعيل. (١٤١٢ق). أمالى المحاملى رواية ابن يحيى البيع. تحقيق: إبراهيم القيسى. الأردن: المكتبة الإسلامية.

مقدسى، عبدالغنى بن عبدالواحد. (١٤٣٧ق). الكمال فى اسماء الرجال. تحقيق: شادى بن سالم آل نعمان. كويت: شركة غراس.

مقدسى، ضياء الدين محمد بن عبدالواحد. (١٤٢٠ق). الاحاديث المختارة. تحقيق: عبدالملك بن عبدالله بن دهيش. بيروت: دار خضر.

نسائى، احمد بن شعيب. (١٤٠٦ق). خصائص على x. تحقيق: أحمد ميرين البلوشى. الكويت: مكتبة المعلا.

نسائى، احمد بن شعيب. (١٤٣٤ق). السنن الكبرى. تحقيق: حسن عبدالمنعم شلبى. بيروت: مؤسسة الرسالة.

نسائى، احمد بن شعيب. (١٤٠٥ق). فضائل الصحابه. بيروت: دار الكتب العلمية.

نووى، محيى الدين يحيى بن شرف. (١٤٢٠ق). المنهاج شرح صحيح مسلم بن الحجاج. بيروت: دار احياء التراث العربى.

نيشابورى، مسلم بن الحجاج. (١٣٧٤ق). صحيح مسلم. تحقيق: محمد فؤاد عبدالباقي. القاهرة: مطبعة عيسى البابى الحلبي وشركاؤه.

هيثمى، نورالدين على بن ابى بكر. (١٣٩٢ق). موارد الظمان إلى زوائد ابن حبان. تحقيق: محمد عبد الرزاق حمزة. بيروت: دار الكتب العلمية.